

IZVJEŠTAJI O ZNANSTVENIM REZULTATIMA

RASIM HUREM

Austrijska i zapadnonjemačka historiografija o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu

Austrijski i njemački historičari već duže vremena pokazuju interes za istoriju jugoslavenskih naroda. Taj je interes dijelom u okviru njihovog zanimanja za prošlost jugoistočne Evrope u cjelini, ali je i izraz mnogostраниh, direktnih ili indirektnih veza Njemačke i Austrougarske, odnosno Austrije sa jugoslavenskim zemljama, kasnije u sastavu Jugoslavije. Može se reći da su taj interes još više pobudili neki događaji prve dvije decenije 20. vijeka: promjena dinastije u Srbiji 1903, osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj 1905, carinski rat 1906—1910, aneksiona kriza 1908—1909, balkanski ratovi 1912—1913. i, konačno, prvi svjetski rat 1914—1918. i stvaranje jugoslavenske države 1918. godine. Jugoistočna Evropa i pojedine zemlje u njoj su od 1918. naovamo još više nego ranije predmet naučnog istraživanja na austrijskim i njemačkim visokim školama. Od ukupno 2246 disertacionih i habilitacionih radova odbranih, odnosno potvrđenih na visokim školama u Austriji, Njemačkoj i Švajcarskoj od 1918. do 1960. god. 432 rada odnose se na jugoslavensku problematiku, a 229 radova djelomično na Jugoslaviju, budući da tretiraju probleme vezane za jugoistočnu Evropu. Od navedenih brojeva 89 radova odnosi se na političku istoriju jugoslavenskih zemalja, odnosno na istoriju Jugoslavije, a 45 radova se u okviru istorije jugoistočnoevropskih naroda odnosi i na istoriju naroda Jugoslavije, ne računajući radove privredno, pravno i socijalnoistorijskog žanra.¹

Austrijski i njemački historičari² drugoga svjetskog rata pridaju veliki značaj zbivanjima u jugoistočnoj Evropi. Oni nastoje da istraže neke probleme i rasvijetle tokove zbivanja u tome dijelu Evrope u to vrijeme. Naime, zbivanja i promjene posljednjih decenija, napose drugi svjetski rat, stavili su njemačku nauku pred zadatak »da sa svoje strane radi na reviziji istorijske slike« zbog čega »ona ne želi zaklopiti oči ni pred pitanjima najnovije prošlosti i sadašnjosti«. Napori u tom pravcu zapažaju se već poslije 1950. godine. Südost-Forschungen, časopis koji se bavi istorijom, kulturom i etnologijom (die Landeskunde) jugoistočne Evrope 1953. godi-
ne dao je prvi kritički pregled do tada objavljenih dokumenata, sjećanja

¹ Opširnije o tome: Dr. Anton Scherer, Südosteuropa-Dissertationen 1918—1960. Eine Bibliographie deutscher, österreichischer und schweizerischer Hochschulschriften. Graz, Wien, Köln: Böhlau 1968.

² Misli se na historičare Savezne Republike Njemačke.

(Erinnerungen) i prikaza (Darstellungen) o predistoriji i istoriji drugoga svjetskog rata. Polazeći od ciljeva i zadataka časopisa njegova se redakcija u tom pogledu u prvom redu osvrnula na ulogu zemalja jugoistočne Evrope u svjetskim događajima toga vremena. Zapravo, taj pregled sadrži informaciju o zbirkama izvora značajnih za izučavanje istorije jugoistočne Evrope u drugom svjetskom ratu, o objavljenim sjećanjima aktera ratnih zbivanja vezanih i za jugoistočnu Evropu i o radovima u kojima se opisuju događaji prije i u toku drugoga svjetskog rata, među kojima i događaji, odnosno problemi iz istorije jugoistočne Evrope toga vremena. Taj se pregled ograničio na izdanja u Njemačkoj, Engleskoj, Italiji i SAD. Godinu dana kasnije pojavila se edicija: Osteuropa-Handbuch, posvećena zemljama istočne i jugoistočne Evrope.³ Može se reći da su njemački i austrijski istoričari drugoga svjetskog rata do sada od svih zemalja jugoistočne Evrope najviše pažnje i prostora posvetili Jugoslaviji. U brojnim časopisima⁴ i izdavačkim serijama⁵ pisali su o zbivanjima u Jugoslaviji i oko Jugoslavije. O tome su pisali i u djelima posvećenim drugom svjetskom ratu u cjelini u opsegu koji, po njihovom mišljenju, odgovara važnosti zbivanja u Jugoslaviji i oko Jugoslavije u toku svjetskog rata. Nedovoljne informacije u Jugoslaviji o dostignućima stranih istoričara na polju naše novije nacionalne istorije, nedostatak sistematske naučne kritike tih radova i kritičkog korištenja njihovih rezultata, kao i sadržaj i karakter pretežnog dijela tih radova — što naglašava i potrebu da se istorijska istina prevodenjem naših vrijednih historiografskih djela potpunije predoči stranoj javnosti — potakli su me da se pozabavim djelima njemačkih i austrijskih istoričara, koja se odnose na Jugoslaviju u toku drugoga svjetskog rata. Bez pretenzije da dajem ocjenu tih djela, osvrnut ću se na njihov sadržaj i iznijeti moja zapažanja o tome kako ta djela tretiraju neka pitanja iz istorije Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, pitanja kojima je u tim djelima posvećeno najviše pažnje i prostora. Tu ogradu činim i zbog toga što sam čitao djela objavljena do kraja 1973. godine, na prvom mjestu ona koja su pisali istoričari od zanata, ne tvrdeći da sam iscrpio njihovu kompletnu bibliografiju. Neobjavljena djela, bez obzira na njihovu interesantnost i naučnu vrijednost, nisu ovdje uzimana u obzir.⁶ Izuzetak čini referat Holma Sundhaussena: *Razvoj ne-*

³ Prva knjiga te edicije posvećena je Jugoslaviji. Ona sadrži i studiju o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu.

⁴ Südost-Forschungen; Wehrwissenschaftliche Rundschau; Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte; Bücherschau der Weltkriegsbücherei; Osteuropa; Donauraum; Deutsche Rundschau; Jahrbücher für Geschichte Osteuropas; Österreichische Osthefte; Südost-deutsche Vierteljahresblätter i dr.

⁵ Neue wissenschaftliche Bibliothek, Geschichte; Beiträge zur Wehrforschung; Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges; Osteuropa-Handbuch; Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte; Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges; Deutsche Geschichte; Schriften Bibliothek für Zeitgeschichte i dr.

⁶ Navodim neobjavljena djela o kojima sam se obavijestio: *Josef Rausch*, Die Jugoslawische Exilregierung und Jugoslawien 1941 bis Sommer 1943 unter besonderer Berücksichtigung der Bewegung Draža Mihailovića. Wien 1971. (Maschinschr.); *Malte Olschewski*, Die psychologische Kriegsführung und Propaganda der Titopartizanen in Kärnten und Slowenien. Wien 1966. (Maschinschr.); *Willibald Ingo Holzer*, Die österreichischen Bataillone im Verbands der NOV u. POJ. Wien 1971. (Maschinschr.); *Karl Stuhlpmarrer*, Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943—1945. Wien 1967. (Maschinschr.).

mačko-hrvatskog kliringa od aprila 1941. do kraja drugog svetskog rata, izložen na naučnom skupu »Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945« u Beogradu oktobra 1973. god. Treba imati na umu da su nacistički vojnici, diplomate, funkcioneri obavještajne službe i drugi napisali više djela iz te oblasti. Neki, doduše, napominju da svojim djelima žele da dadu jedino prilog ratnoj istoriji drugoga svjetskog rata i da nemaju većih ambicija (Erich Schmidt-Richberg) ili da utvrde i pokažu činjenice i prava stanja kao prilog za buduće istorijsko istraživanje (Walter Hagen). Ti autori svojim tumačenjima događaja donekle utječu na istoričare, koji neke njihove prilaze i tumačenja nekritički prihvataju. Osvrnuću se i na neke takve radove.

Kao i u odnosu na ostale zemlje jugoistočne Evrope, austrijski i njemački istoričari bavili su se uglavnom političkom i vojnom istorijom Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata. Pitanjima privredne istorije, koja su veoma značajna i interesantna, bavili su se znatno manje. Glavni problemi koje njemačka i austrijska historiografija tretira jesu:

1. Aprilski rat 1941. godine (Der Balkanfeldzug 1941),
2. Njemačka politika u Jugoslaviji 1941—1945,
3. Narodnooslobodilački rat naroda Jugoslavije (uzroci i karakter ustanaka 1941. i dr.),
4. Povlačenje nacističke Njemačke sa Balkana, odnosno iz Jugoslavije (Die Balkanräumung 1944/45), i
5. Privredna politika njemačkog okupatora.

Mada su ti problemi međusobno povezani, zbog čega ih nije moguće odvojeno posmatrati, preglednosti radi osvrnuću se na njih onim redom kojim su navedeni.

I

O aprilskom ratu 1941. god. pisalo je više autora, ali mahom u sklopu širih tema kojima su se bavili.⁷ Samo su tri rada posvećena isključivo tome

⁷ *Josef Matl*, Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, u: Osteuropa-Handbuch, Band Jugoslawien, Herausgegeben von Werner Market. Köln, Graz: Böhlau-Verlag 1954; Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Teil I: Die militärischen und politischen Ereignisse. Bearbeitet von: Prof. Dr. Percy Ernst Schramm, Göttingen und Prof. Dr. Hans O. H. Stange, Göttingen unter Mitarbeit von Oberstudienrat Dr. Andreas Hillgruber, Darmstadt. Wirtzburg: Ploetz 1960; *Hans-Henning Wolter*, Die Entwicklung der kommunistischen Bewegung Jugoslawiens. Ihr Kampf um die Machtergreifung und den Ausbau der sozialistischen Ordnung. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München). Vorgelegt vom Verfasser 1961; *Hans-Adolf Jacobsen*, Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten. Frankfurt a/M, Hamburg: Fischer Bücherei 1965; *Lothar Gruchmann*, Der Zweite Weltkrieg. Kriegführung und Politik. München: Deutscher Taschenbuch Verlag 1967; *Johann Wuescht*, Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945. Stuttgart: Seewald 1969; *Karl Hnilicka*, Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht. Göttingen, Zürich, Frankfurt: Musterschmidt 1970.

ratu.⁸ Uzeti zajedno, ti radovi sadrže uglavnom sintetizovani pregled zbiivanja od pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, 25. marta, do njene kapitulacije, 17. aprila 1941. god., uključujući i tok rata. Oni govore i o raspadanju, odnosno podjeli Jugoslavije. J. Matl daje sliku međunarodnopolitičkog položaja Jugoslavije od oktobra 1940. (napad Italije na Grčku) do aprila 1941. god. (99–102), izlaže istorijsko-političku pozadinu podjele Jugoslavije i daje ocjenu njenog političkog smisla. Uz to, ocjenjuje italijansku i bugarsku okupacionu politiku u Jugoslaviji do 8. VIII 1943, odnosno 9. IX 1944. god. (102–105). Djelo L. Gruchmanna sadrži i pregled diplomatskih mjera koje je Treći Rajh preduzeo na Balkanu prije samoga rata. Tu je izloženo i to kako je Jugoslavija 1941. god. rasparčana i podijeljena. Autor je dao tačnu naznaku karaktera režima tzv. Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) i karaktera njemačke okupacione uprave u pojedinim dijelovima Jugoslavije (200–215).

Rad K. von Tippelskircha sadrži informaciju o puču 27. marta 1941. i o odluci Hitlera da se u okviru planiranog napada na Grčku Jugoslavija razbije i vojnički i kao državna tvorevina. Prema autoru, ta je odluka bazirana na mišljenju da se s obzirom na predstojeći rat protiv SSSR-a u jugoistočnoj Evropi ne može tolerisati »nejasna situacija«. Rezultat su te odluke dogovori o njenoj realizaciji sa Talijanima i pokušaji da se u tom cilju angažuju Mađarska, Rumunija i Bugarska (52–53). Autor je prikazao ratni poduhvat protiv Jugoslavije i iznio ocjenu pripremljenosti, odnosno nepripremljenosti Jugoslavije za vođenje rata (59–61). Općenito uzevši, autor je dao vojnoistorijsku analizu aprilskog rata 1941. god. posmatrajući ga u kontekstu njemačke, italijanske i engleske politike i strategije na Balkanu i šire. Prilog E. Röhricha na istu temu ne sadrži u biti ništa novo. Mnogo podsjeća na navedeni rad K. von Tippelskircha, objavljen u istom časopisu sedam godina ranije. J. Wuescht je u dijelu knjige u kome piše o njemačkim vojnim operacijama na Balkanu u proljeće 1941. (45–49) najviše prostora posvetio analizi akta kapitulacije Jugoslavije i dokazivanju njegove međunarodnopravne vrijednosti.

II

Pitanjem njemačke politike u Jugoslaviji 1941–1945. god. bavilo se više autora. Pisali su djela različitog sadržaja, koja se dobrim dijelom svode na tretman politike hitlerovske Njemačke prema Jugoslaviji, odnosno prema pojedinim njenim dijelovima.⁹

⁸ Kurt v. Tippelskirch, Der deutsche Balkanfeldzug 1941, u: Wehrwissenschaftliche Rundschau, Jg. 5(1955); Leo Hepp, Die 12. Armee im Balkanfeldzug 1941, u: Wehrwissenschaftliche Rundschau, Jg. 5(1955); Edgar Röbricht, Der Balkanfeldzug 1941; u: Wehrwissenschaftliche Rundschau, Jg. 12(1962).

⁹ Walter Hagen, Die geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes. Linz und Wien: Nibelungen-Verlag 1950; Josef Matl, cit. rad; Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940–1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten. Göttingen, Berlin, Frankfurt: Musterschmidt 1956; Rudolf Kiszling, Die Kroaten. Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes. Graz, Köln: Böhlau 1956; Hans-Henning Wolter, cit. djelo; Edgar Röbricht, cit. rad; Ladislaus Hory – Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1964;

Poznato je da je nacistička Njemačka sve do napada na Jugoslaviju aprila 1941. god. težila tome da Jugoslaviju u cjelini, ne cijepajući je, uklopi u svoj tzv. novi poredak. Prema J. Wueschtu (183—190) Njemačkoj je odgovarao jedan veći, politički zatvoren i iz centra rukovođen privredni prostor u Jugoslaviji, koji bi se uklopio u njemački privredni sistem. Zato je Hitler bio za cjelovitu Jugoslaviju pod uticajem i kontrolom Njemačke. Pišući o zadatku koji je kao »leteći diplomata« obavljao na jugoistoku Evrope od 1940—1945. H. Neubacher je razmišljao i o mjestu Jugoslavije u političkoj i ratnoj strategiji Trećeg Rajha, koji, kako autor kaže, nije želio da Jugoslaviju napada i razara već da je kao privredno komplementarnu srednjoevropskoj industrijskoj ekonomici uključi u jedan ekonomski sistem. Pisao je o nenadnosti obrta u politici prema Jugoslaviji, o razlozima napada na Jugoslaviju aprila 1941. god. i o razbijanju Jugoslavije kao cjeline. Autor kaže da su unutrašnja nezadovoljstva u Kraljevini Jugoslaviji olakšala okupacionim silama da osvoje Jugoslaviju i da su one tu prednost vrlo brzo izgubile zbog svoje loše politike u Jugoslaviji (122—136). Hans-Henning Wolter tumači tu politiku kao lošu u tom smislu da se u Jugoslaviji, pošto su okupacione sile počele da jedan jugoslavenski narod protežiraju na štetu drugog i da vode »igru ideoloških, rasnih i konfesionalnih protivrječnosti« jednog naroda protiv drugog, »razvijao građanski rat iz kog je komunizam izvlačio najveću korist« (38—42). H. Neubacher ističe da je Tito nasuprot politici okupacionih sila već u toku NOR-a proklamovao jugoslavensku federaciju i tako »između centralističke velikosrpske teze« i »antiteze razaranja« afirmisao »jednu sintezu, koja je imala privlačnu snagu«. Autor dodaje da je u njemačkim vrhovima potcijenjen značaj »ovog zbivanja«, tj. značaj politike NOP-a u Jugoslaviji (122—136). W. Hagen ukazuje na manjkavosti njemačke politike u Jugoslaviji u toku i poslije aprila 1941. god. koja »nije bila dorasla realnostima jugoslavenskog prostora«. Ta je kritika upućena uglavnom na ličnost von Ribbentropa, ministra spoljnih poslova.

Njemački i austrijski autori vide na jugoslavenskoj strani uglavnom samo dva naroda: srpski i hrvatski, odnosno dva adekvatna problema njemačke politike u Jugoslaviji: srpski i hrvatski. Radovi u kojima se govori o politici Rajha prema Srbiji, odnosno u Srbiji, pokazuju razlike u prilazima njihovih autora. J. Matl u navedenom radu, u poglavlju posvećenom nacionalnim snagama u Srbiji (108—112), izlaže ukratko o naporima Njemačke da u Srbiji, oslanjajući se na domaće političke ličnosti, u svom interesu najprije osigura red i mir a kasnije, u jesen 1943, u istom cilju okupi sve antikomunističke snage u Srbiji. On piše o bezuspješnim pokušajima predstavnika građanske politike u Srbiji da onemoguće NOP i na kraju rata restauriraju državno uređenje i politički sistem Kraljevine Jugoslavije.

Iscrpnu analizu i ocjenu plana i akcije H. Neubachera za rješenje njemačkih problema u Srbiji u jesen 1943. god., kao i analizu i ocjenu

Johann Wuescht, cit. djelo; *Karl Hnilicka*, cit. djelo; *Holm Sundhaussen*, *Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941—1945*, u: *Südost-Forschungen*, Band XXX/1971; *Isti*, *Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941—1945*, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1972; *Gert Fricke*, *Kroatien 1941—1944. Der »Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Glaise v. Horstenau*. Freiburg: Rombach 1972.

Neubacherovih memoara, koje je posvetio toj svojoj akciji, dao je prof. dr J. Marjanović.¹⁰ Ističem samo to da je Neubacher dao svoju sliku stanja i odnosa u Jugoslaviji u jesen 1943. god., na što su uticale, odnosno u što su, svaka na svoj način, bile umiješane okupacione sile, zapadni saveznici, izbjeglička vlada u Londonu, četnici D. Mihailovića i snage NOP-a u Jugoslaviji. Neubacher je izložio svoje viđenje puta za ostvarenje njemačkih ciljeva na Balkanu. Smatrao je da treba dokrajčiti dotadanju politiku u Srbiji, što je značilo, po njemu, zamašnu reviziju njemačke politike na jugoistoku Evrope (136—149). H. Neubacher je mislio da je potrebno da se ponovo izgradi jedna snažna pozicija Rajha u Jugoslaviji i na Balkanu, a po njegovom mišljenju u datim istorijskim uslovima »po prirodi stvari« snažna Srbija mogla je da bude naj snažnija pozicija. Zato je u oktobru 1943. predložio da se stvori velikosrpska federacija koja bi obuhvatala Srbiju, Sandžak i Crnu Goru. Taj njegov prijedlog nije naišao na razumijevanje vodstva Rajha, našto je on aprila—maja 1944. god. obnovio svoj prijedlog, koji je Hitler definitivno odbio (149—174).

Na taj problem osvrću se još neki autori. K. Hnilicka ocjenjuje da su u okviru promjena na svjetskim frontovima u 1943. god. (Staljingrad, sjeverna Afrika, Sicilija) u Jugoslaviji bila interesantna dva fenomena: ideja H. Neubachera sa proširenim suverenitetom srpske vlade i, po međunarodnom vrednovanju, slabljenje značaja četnika D. Mihailovića i uspon i afirmacija NOP odreda i NOVJ pod komandom J. Broza Tita (47—49). W. Hagen je ocijenio kao grešku njemačkog vodstva to što nije pravovremeno shvatilo da svoju politiku mora revidirati i sa »antikomunistički raspoloženim Srpstvom« napraviti mirovni sporazum koji bi se bazirao na stvaranju suverene srpske države (247—251).

U navedenoj knjizi J. Wueschta mogu se pročitati njegova razmišljanja o M. Nediću, njegovim dužnostima i ambicijama, kao i o D. Ljotiću. Njegov zaključak svodi se na to da držanje M. Nedića i D. Ljotića pokazuje da Hitlerova Njemačka nije postavljala teritorijalne zahtjeve u Srbiji i da će njemačke trupe poslije rata napustiti Srbiju. Kolaboracija je, prema autoru, »bila prikladna cijena za spasenje srpskog naroda od biološkog istrebljenja i od opasnosti totalnog propadanja dotadanjeg državnog i društvenog poretka«. Taj zaključak ne bi na ovom mjestu zasluživao komentar jer nije rezultat naučnog pristupa proučavanju istorije njemačko-jugoslavenskih odnosa od 1933. do 1945. god. Potrebno je, ipak, reći da držanje dvojice kvisinga, koji su vjerno služili okupatoru a da za uzvrat nisu uživali ugled i pažnju okupatora,¹¹ ne može biti nikakav do-

¹⁰ Prof. dr Jovan Marjanović, Neubacherov plan i akcije za stvaranje velikosrpske federacije (1943—1944), referat na naučnom skupu »Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945« u Beogradu oktobra 1973. god. (rukopis).

¹¹ Koliko su hitlerovci cijenili i uvažavali M. Nedića vidi se iz citirane knjige H. Neubachera u kojoj je dio jednog poglavlja posvetio dvjema posjetama M. Nedića A. Hitleru. Za posjetu potkraj avgusta 1943. god. autor kaže da je bila bezuspješna i za M. Nedića razočaravajuća. Dogovor da se M. Nediću podredi srpska žandarmerija u praksi je ostao na papiru jer taj dogovor nisu poštovali njemački krugovi u Beogradu. O izmjeni trenutnih granica u korist Nedićeve Srbije (pripojenje Kosova i, eventualno, Srema i Istočne Bosne) Hitler i Ribbentrop nisu htjeli da čuju (134—135). Nedićevu posjetu potkraj avgusta 1944. god. autor pominje samo po tome kako se M. Nedić toga puta ponašao i kako je to Hitler komentarisao (135—136).

kaz za ocjenu ambicija njemačkog okupatora u Srbiji. I drugo, autor nije naznačio od koga je u toku rata prijetila srpskom narodu opasnost »biološkog istrebljenja« od koje ga je, navodno, spasavao njemački okupator. Već odavno, od samog rata, poznato je da njemački okupator nije spasavao srpski narod od nekoga ili nečega već da se sam srpski narod spasavao od njemačkog okupatora i njegovih saradnika u Srbiji. Moralo je to biti poznato i J. Wueschtu u vrijeme kada je pisao svoju knjigu. Naprotiv, J. Wuescht prikazuje ulogu njemačkog okupatora u Jugoslaviji kao dobroćinsku, što se vidi i na primjeru Bačke. Po autoru, Berlin nije imao nikakvog udjela u okupaciji i aneksiji Bačke i zločinima hortijevaca nad Srbima i Jevrejima u jugoistočnoj Bačkoj, već je onemogućio protjerivanje srpskih kolonista i spriječio namjeru Hortijeve Mađarske da iz Bačke oko 75% Srba protjera u Srbiju. Uistinu je drukčije i u pogledu okupacije i aneksije Bačke i u pogledu motiva za sprečavanje masovnog protjerivanja Srba iz Bačke.

Tzv. hrvatski problem privlači veliku pažnju njemačkih i austrijskih historičara. Može se reći da je to u uskoj vezi sa činjenicom — za razliku od Srbije, koja je bila podvrgnuta okupacionoj upravi i u odnosu na koju je sa njemačke strane učinjen samo jedan pokušaj da se u interesu Trećeg Rajha izmijeni i poboljša status Srbije — što se tzv. hrvatsko pitanje potezalo u toku cijelog rata i da su njemački krugovi i u Berlinu i u Zagrebu neprestano nastojali da i na teritoriji NDH, respektujući njen navodni suverenitet, potpuno ostvare ciljeve Trećeg Rajha. Treba dodati i to da sve ustanove Trećeg Rajha, napose Ministarstvo spoljnih poslova i Vrhovna komanda oružanih snaga (OKW), nisu imale istovjetna mišljenja o svrsishodnosti politike prema ustaškom režimu, što je još više podstrekavalo interes autorâ za istoriju NDH.

J. Matl je u pomenutom radu (105—108) ocrtao u sintetizovanom obliku karakter ustaške vlasti, moć i nemoć ustaške politike i vlade u odnosu na okupacione sile, s jedne, i hrvatski narod i NOP, s druge strane. Pokazao je i unutrašnja neslaganja u ustaškom vrhu, koja su uvijek završavala pobjedom onoga ko je u datom trenutku imao podršku Trećeg Rajha (S. Kasche, J. von Ribbentrop, A. Hitler). Kao što je poznato, uvijek je to bio A. Pavelić. Zavisnost ustaškog režima od Trećeg Rajha ilustruje i činjenica da je kraj ustaškog režima koincidirao sa krajem Trećeg Rajha. I J. Wuescht u kratkim crtama prezentira tok propadanja NDH na liniji promjene politike i odnosa Trećeg Rajha prema njoj. Autor slika put »nestajanja prijateljstva i vjernog drugarstva po oružju između NDH i Trećeg Rajha« do čega je došlo zato što su ustaše proigrale povjerenje Trećeg Rajha (50—53).

Posebnu pažnju privlače dvije studije posvećene ustaškoj NDH¹² i jedna studija posvećena istorijskom putu Hrvata¹³ u kojoj se jedno poglavlje (163—223) odnosi na NDH.

R. Kiszling (163—178) je sa dosta za to vrijeme novih detalja opisao osnivanje NDH po volji njemačkih i italijanskih vrhova, koji su, iako saveznici, imajući svaki svoje interese, različito gledali na mjesto i ulogu NDH u tzv. novom poretku. Stoga utvrđivanje državnih granica NDH

¹² *Ladislav Hory* — *Martin Broszat*, cit. djelo; *Gert Fricke*, cit. djelo.

¹³ *Rudolf Kiszling*, cit. djelo.

nije slučajno bilo jedno od najdelikatnijih pitanja njenog nastanka. Autor je ukazao na to da se u Berlinu vrlo brzo odustalo od politike održanja Jugoslavije i prihvatila »politika prijateljstva« prema separatnoj hrvatskoj državi, ali je sa dozom neobjektivnosti ocijenio interes Trećeg Rajha u odnosu na NDH. Za razliku od objektivno prikazanih interesa Italije u NDH, on je odnos Trećeg Rajha prema NDH predstavio kao prijateljski i nesebičan odnos. Isto tako je netačna autorova tvrdnja da su se u vrijeme »mlade države« (»era Kvaternik«) svi iskreno veselili (174). I on sam, na istoj stranici, primjećuje da je ustaška policija, koju je organizovao Eugen Dido Kvaternik, primila bez ikakve selekcije sve one koji su se ponudili, osobito ljude sa prošlošću kriminalaca, da je mladi Kvaternik fanatično mrzio Jevreje i da su još krvavije bile njegove mjere za progon i istrebljenje Srba. Razumije se, veli autor, Kvaternikove mjere nisu ni po kakvom osnovu, ni ljudskom ni nekom drugom, mogle zavrijediti narodne simpatije. Autor dodaje i to da je već sam postupak sa Mačekovom Seljačkom zaštitom, s čime Eugen Dido Kvaternik nije nimalo oklijevao, gurao njene pripadnike ka opoziciji a neke od njih ka partizanima.

L. Hory i M. Broszat su u jednom poglavlju (39–57) dali iscrpan analitički pregled događaja od puča, 27. marta, do dolaska A. Pavelića u Zagreb, 15. aprila 1941. god. U tom okviru glavna su pitanja odlučnost A. Hitlera da dokrajči postojanje Jugoslavije, diplomatska priprema napada na Jugoslaviju, pokušaj da se u povodu razbijanja Jugoslavije na vlast u Hrvatskoj dovede V. Maček,¹⁴ proglašenje NDH 10. aprila i dovođenje A. Pavelića na vlast. U slijedećem poglavlju (58–74) autori su izložili kako je tekla podjela Jugoslavije i aneksija nekih njenih dijelova i, u tom sklopu, inauguracija A. Pavelića i priznanje NDH. Pri tom su odgovarajuću pažnju posvetili protivrječnostima njemačko-italijanskih interesa u Jugoslaviji, napose u NDH, analizirajući ih uglavnom korektno, i to iz svih aspekata: ekonomskog, političkog, policijskog, ideološkog itd. U tekstu se ukazuje na postojanje pronjemačke i proitalijanske struje u ustaškom vodstvu i na fikciju nezavisnosti NDH.

Opis proglašenja NDH, njene podjele na interesne sfere, njene granice prema Italiji i njenog statusa nalazimo i u uvodu knjige G. Frickea (7–24).

L. Hory i M. Broszat portretirali su ustaški režim (75–92). Izložili su ciljeve ustaškog pokreta i A. Pavelića lično. Već kod stvaranja njegove prve vlade (17. IV 1941) došao je do izražaja princip njegove pune vlasti. Ustaše su zahvatili upravni aparat i ostale oblasti javnog života. Režim je pokušao da za sebe stvori širu političku osnovu, prije svega na selu. Nastojao je da to postigne posredstvom HSS i uspio da pridobije samo mali broj ljudi sa desnog, nacionalističkog krila stranke. Raspojasanost naoružanih ustaša i zakoni ustaškog režima, kojima je stvoren policijski sistem i omogućeni zločini, jesu bitna karakteristika ustaškog režima. U odnosu na socijalno-političke ciljeve ustaški pokret i vlada proklamovali su korporativni sistem i mjere u tom pogledu donosili po uzoru na fašistički i nacionalsocijalistički sistem.

¹⁴ O pokušajima Trećeg Rajha (Maletike i Veessenmayer) da režim u Hrvatskoj povjeri V. Mačeku i o dolasku A. Pavelića na vlast pisao je i J. Wuescht (Johann Wuescht, c. dj., 183–190).

U posebnom poglavlju (93–106) date su informacije o antisrpskoj politici ustaškog režima. Ta se politika, prema autorima, izrazila u zabrani ćirilice i »čišćenju« hrvatskog jezika od srpskih riječi, negaciji egzistencije srpskog naroda na teritoriji NDH tezom da su Srbi u većini Hrvati pravoslavne vjere, onemogućavanju rada pravoslavne crkve (otkazivanje finansijske potpore crkvenim opštinama, zabrana veza sa Patrijaršijom u Beogradu, zatvaranje i razaranje crkava i manastira, hapšenje svećenika) i pokatoličavanju pravoslavnih, te teroru i zločinima nad Srbima. Zanimljivo je da autori u analizi tih događaja zaobilaze ulogu Trećeg Rajha u njima. Za Pavelićevu toleranciju pravoslavne crkve počev od 1942. god. kažu da je rezultat protesta jugoslavenske izbjegličke vlade u Vatikanu i u štampi, te kritike ustaša i državnih vlasti NDH od hrvatskih biskupa (95–96), a ne kažu da je ta tolerancija prije svega rezultat ustanka u Jugoslaviji, a to znači i u NDH, koji je svojom snagom prisilio njemačkog okupatora na to da ustaški režim privoli bar na djelomičnu promjenu politike prema pravoslavnoj crkvi. Glede terora i zločina prema Srbima misle da je teško procijeniti koliko je Hitlerovo antisrpsko opredjeljenje podsticalo Pavelićevu antisrpsku akciju i smatraju da je smanjenje njemačkih trupa u NDH, radi njihovog odlaska na ruski front, bilo ono što je ustašama omogućilo da počnu sistematski progoniti Srbe (97). Zapravo, nije moguće previdjeti udio njemačkog okupatora u određivanju politike ustaškog režima uopšte i u odnosu na Srbe posebno, i to i u sankciji antisrpske politike ustaškog režima i u kasnijem parcijalnom korigovanju te politike, razumije se, zavisno od interesa okupatora.

Prema G. Frickeu, koji je svoju knjigu dobrim dijelom pisao na osnovu do tada neobjavljenih izvještaja Glaise von Horstenaua, njemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu, Vrhovnoj komandi oružanih snaga i vojnom zapovjedniku Jugoistoka, kao i na osnovu izvještaja koje je Glaise dobivao od ljudi koji su radili za njega, NDH je »na svojim leđima nosila trostruki teret«:

1. »Italijanska hipoteka«. Rimski ugovori od 18. V 1941. prema autoru su bili teško breme s kojim je javnost NDH bila nezadovoljna. Italijanska strana nije mogla zbog uslova Rimskih ugovora i drugih svojih zahtjeva (naročito reokupacije) da održi političke simpatije i privrženost NDH prema Italiji. Data je zanimljiva ocjena odnosa Italija–NDH u toku 1941. god. Ta ocjena sadrži i svojevrsnu analizu odgovornosti italijanske politike za stanje u NDH u toku 1941. god., odnosno italijanske armije, koja je pravila »vlastitu taktiku sa antihrvatskim kursom«. Autor je označio italijansku politiku u 1941. god. prema NDH, napose prema ustašama i četnicima, kao kratkovidnu (51). I kasnije (1942) on na osnovu više Glaiseovih izvještaja analizira mačehinski i eksploatatorski odnos Italije prema NDH i ističe da su brojne slabosti NDH, među kojima i teška ekonomska situacija, bile rezultat italijanske politike (72–84). Autor navodi Glaiseovo mišljenje da je moralna obaveza Njemačke da se u datim uslovima, bez obzira na Italiju, zauzme za Hrvatsku, svog »još uvijek najboljeg prijatelja na Balkanu« (77),

2. Hrvatsko-srpske protivvrječnosti (27), i

3. Ustaše, njihova politika i njihovi zločini. Autor ističe da su oholost, samovolja, gramzivost i korupcija bili svojstva ustaških vođa zbog kojih

su bili omrznuti i neomiljeni. Za ustaška nedjela, pljačke i ubistva veli da nisu prestajala (69).

Autor je takođe oslikao teško ekonomsko stanje i unutrašnjopolitičke prilike u NDH i njenu vojničku nemoć.¹⁵

Na bazi analize ustanka u Srbiji, razvoja odnosâ između partizana i četnika do novembra 1941, držanja četnika D. Mihailovića i vlade M. Nedića prema njemačkoj okupacionoj sili, te na bazi italijanske politike u NDH u jesen 1941, L. Hory i M. Broszat zaključuju da je na prelomu dviju ratnih godina, a zbog snaženja partizanskog pokreta nagoviještena nova tendencija njemačke politike: pojačana kritika ustaškog režima i povećanje njemačkog vojnog i policijskog angažmana u NDH. Ali se bez ustaško-domobranskih snaga u NDH teško moglo izaći na kraj. Uglavnom zbog toga se Hitler nije mogao odlučiti da Pavelića ukloni sa vlasti, to prije što nije imao u vidu neku drugu ličnost koja bi u datim okolnostima mogla da upravlja zemljom. S druge strane, u Srbiji je situacija sve više nalagala da se u cilju maksimalne mobilizacije snaga u borbi protiv partizana ustupcima ojača pozicija Nedićeve vlade i da se četnici tu i tamo naoružaju. Na kraju, u Bosni i Hercegovini se pojavila »muslimanska narodna grupa«, razočarana u ustašku državu, s kojom se počelo računati kao sa potencijalnom snagom u borbi protiv partizana. Uza sve te kalkulacije ostalo je na snazi stanovište da Talijane treba podržavati i pored toga što su njihova politika i njihova vojna komanda u Jugoslaviji davali sve više povoda za nezadovoljstvo (107–121).

Von Ribbentrop je oko sredine septembra 1942. god. interesima ustaškog režima i skromnoj pomoći od NDH pretpostavio apsolutnu nepovredivost odnosâ sila Osovine u toku rata. Prema J. Wueschtu (183–190) Ribbentrop je precizirao ovakav stav Njemačke prema »hrvatskom prostoru« (NDH):

1. Njemačka nema svoje vlastite političke interese u NDH. Italija u tom pogledu ima prvenstvo;
2. Njemačka ima neke druge interese u tome prostoru, i to:
  - a) kroj taj prostor ide put prema Solunu i Africi važan za snabdijevanje vojske,
  - b) boksit i nekoliko drugih manje važnih privrednih interesa,
  - c) taj prostor Englezi posmatraju kao žarište nemira i kao centar planiranoga evropskog ustaničkog pokreta. Za Njemačku kao i za Italiju potrebno je da taj prostor »umire i dovedu u red«,
  - d) Njemačka bi najradije svoje trupe iz NDH potpuno povukla.

Pa ipak, konstatuju L. Hory i M. Broszat, došlo je do značajne promjene u njemačkom držanju. Ako se do tada u cilju čuvanja vlastitih snaga vojničko osiguranje NDH moglo uglavnom prepustiti Italiji sada se vjerovalo da nastavak takve prakse u uslovima sve jačeg rasta jugoslavenskih partizana u italijanskoj okupacionoj zoni ne bi mogao duže odgovarati interesima Rajha. Kada je 23/24. IX 1942. primio A. Pavelića i njegove

¹⁵ »[...] Politisch, militärisch und auch wirtschaftlich bot der Unabhängige Staat Kroatien Ende 1941 ein Bild, welches für die Zukunft wenig Erfreuliches verhieß. Zu einem anderen Schluss konnte der Deutsche Bevollmächtigte General nicht kommen« (Gert Fricke, c. dj., 67).

vojne savjetnike Hitler ga je upoznao sa planom budućega jedinstvenog njemačkog vojnog rukovođenja u borbi protiv partizana na teritoriji NDH. Hitler je pri tom nagovijestio da će izvršna vlast u operacionom području NDH biti prenesena na njemačkog zapovjednika trupa i da će prema tome izvršna vlast NDH biti ukinuta. Pavelić nije imao na to prigovora. Njemu nije bilo nepoznato da je Hitlerova odluka bila motivirana i lošim mišljenjem njemačkih krugova o borbenoj vrijednosti domobrana i ustaša, kao i poznatim dvoumljenjem o »konstruktivnoj djelatnosti ustaškog režima«. Kriza tog režima, uza sve mjere za njegovo ozdravljenje (isključenje Kvaternika, rekonstrukcije vlade NDH u oktobru 1942, aprilu 1943. i septembru 1943), nije ni tada ni kasnije mogla biti otklonjena. I pored toga S. Kasche, G. von Horstenu i general-pukovnik A. Löhr u svom su elaboratu od 1. X 1942. iznijeli mišljenje da se u datoj situaciji ne bi mogla formirati bolja vlada NDH i da bi »promjena sistema vlade« donijela rizik i gubitke. Stoga se nadošlo na to da, s jedne strane, Pavelićevu vladu treba bezuvjetno podržati i, s druge, jače na nju uticati i prisiliti je da ona i njene ustaše napuste shvatanje da na teritoriji NDH treba da istrijebe Srbe (133—138).

O SS-ovom preuzimanju policijskog nadzora u NDH u martu 1943, o prerogativima SS-a u NDH i ponašanju SS organa, te o SS-politici prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini pisali su L. Hory-M. Broszat (148—149, 154—161, 171) i G. Fricke (117—124). Time se posebno bavio H. Sundhaussen, koji je na tu temu napisao pomenuta dva članka. U jednom se članku (H. Sundhaussen, Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« 1941—1945) pozabavio pitanjem obavještajnog rada Službe bezbjednosti SS-a (Der Sicherheitsdienst SS), radom SS-a i policije u NDH, istakavši u početku šta se nalazilo u području njihove djelatnosti. Pri tom se osvrnuo na funkciju policijskog atašea njemačkog poslanstva u Zagrebu (H. Helm) i na njegov specijalni zadatak u pogledu hapšenja i progona Jevreja. Još više pažnje posvetio je službi opunomoćenika Reichsführera SS-a za NDH (K. Kammerhofer), koji je na bazi ovlaštenja SS-a i policije u NDH, ne respektujući nimalo tzv. suverena prava NDH, stvarao organizaciju SS-a i policijskih organa analogno njihovoj organizaciji u okupiranim zemljama. Autor je konkretno izložio kako je organizovana njemačka policija u NDH i šta su bili njeni zadaci. Članak sadrži i vojni i politički aspekt obavještajne i policijske djelatnosti SS-a u NDH.

Svoj drugi, pregledan i dokumentovan članak (H. Sundhaussen, Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941—1945) autor je posvetio uglavnom regrutovanju Volksdeutschera i Muslimana sa teritorije NDH u SS jedinice. Konstatovao je da je slobodno stupanje Volksdeutschera u SS-jedinice bilo samo forma, i to do jula 1942. god. od kada je regrutacija samo prema spoljnjem svijetu morala biti vršena na »dobrovoljnoj osnovi«, a zapravo je to bila opšta regrutacija »sa energičnim mjerama prinude« (183—184, 188—189). Mobilizacija Muslimana u SS vršena je uglavnom tako što su bili obmanjivani lažnim prikazivanjem stvari i lažnim obećanjima (193).

Autor se nije bavio vojnim operacijama SS jedinica na tlu NDH, ali se ukratko osvrnuo na zločine koje su 7. SS-divizija »Prinz Eugen« i 13. SS-divizija »Handžar« počinile nad narodom i zarobljenim partizanima.

U toku »akcija umirenja« i »poduhvata za suzbijanje partizana« SS-vojnici su ubili hiljade nedužnih ljudi, žena i djece« (194—196).

Zbog promjena na svjetskim frontovima (Staljingrad, El-Alamejn, invazija u Maroko i, kasnije, na Siciliju) uslijedila je kapitulacija Italije. U vezi s tim R. Kiszling (194—202) izložio je zbivanja na teritoriji NDH, uzimajući u obzir partizane kao jedan od faktora tih zbivanja, ali samo vezano za savezničke misije u VŠ-u, konferenciju u Teheranu, Drugo zasjedanje AVNOJ-a, desant na Drvar, prelazak VŠ-a na Vis i pregovore Tito-Šubašić. Upravo pred samu kapitulaciju Italije Hitler je donio odluku da i dalje podržava ustaški režim i koristi se njegovom oružanom silom. Glavni štab Wehrmachta (Wehrmachtführungsstab) i Glaise von Horstenau imali su suprotno stanovište i predlagali drukčije rješenje pitanja NDH (G. Fricke, n. dj., str. 140—148). U suštini, oni su na štetu ustaša protežirali »Hrvatsko domobranstvo« kao oružanu silu koja bi se mogla dobro organizovati i Trećem Rajhu dobro poslužiti ako bi se za to stvorili potrebni politički preduslovi. Sva njihova razmišljanja i prijedloge obezvrijedila je Hitlerova naredba od 25. I 1944, kojom je odobreno smjenjivanje F. Navratila, ministra rata NDH, poslije čega su se štab Wehrmachta i Glaise von Horstenau suzdržavali od daljnjeg miješanja u pitanje sastava ustaške vlade. Nešto kasnije, 9. III 1944, na sastanku sa von Ribbentropom, Kascheom i Warlimontom Hitler je stavio do znanja da on stanje u NDH ocjenjuje onako kako ga shvata Glavni štab Wehrmachta i Glaise von Horstenau i s tim u vezi dao potrebne smjernice, prije svega u odnosu na oružanu snagu NDH (159—160).

Ispadanjem Rumunije iz Hitlerovog stroja, 23. VIII 1944, i početkom povlačenja sa Balkana, u avgustu 1944, Treći Rajh je ponovo potcrtao značaj NDH i njenog ustaškog vodstva i zaključio da je potrebno jačati ugled ustaške vlade; u unutrašnjoj politici dopustiti joj toliko slobode koliko je spojivo sa interesima Wehrmachta i sa tom vladom saradivati bez trvenja. To stanovište izraženo je prilikom Paveličeve posjete Hitleru 18. IX 1944, i ono je označilo kraj Glaiseove misije u NDH (165—167).

Ni Hitlerove izjave i odluke, ni sve diskusije o tome kako ustašku politiku i oružane snage NDH učiniti što efikasnijim u službi Trećeg Rajha nisu donijele nikakve rezultate. Narod Hrvatske i Bosne i Hercegovine punom se snagom borio protiv njemačkog okupatora i svih njegovih saradnika na tlu NDH. Potpuno je nenaučna i neprihvatljiva autorova ocjena da je navodna ravnodušnost A. Pavelića i njegove garniture, s jedne, i naroda, s druge strane, prema promjeni situacije u Rumuniji najvjerojatnije rezultirala iz saznanja režima i »na kraju svih Hrvata da im dalje ništa ne preostaje nego da uvide da im tok događaja nudi još jedinu šansu, a ta je da ostanu na strani Njemačke [...]«. Isto se može reći za autorov zaključak da su se Njemačka i Hrvatska (tzv. NDH je nešto drugo) u posljednjim mjesecima rata našle na istom mjestu i da bi se moglo govoriti o zajedničkoj sudbini obiju zemalja u to vrijeme (172).¹⁶

R. Kiszling je u dva poglavlja svoje knjige (203—223) dao pregled ratnih zbivanja u svijetu i u Jugoslaviji od kraja 1943. do kraja aprila 1945. god.

¹⁶ Kritički prikaz G. Frickeovog djela dao je R. Brčić (*Pregled*, časopis za društvena pitanja, br. 10/1974).

i opis povlačenja A. Pavelića i njegovih ustaša. Ocjenjujući promjene u poziciji konfrontiranih snaga na teritoriji NDH autor zaključuje da je ustaški režim išao u susret neslavnom kraju, putem kojim se kretao već od kapitulacije Italije, a da su partizani, obratno, povećavali svoju snagu i izgradili i učvrstili svoju međunarodnu poziciju. O tome pišu i L. Flory — M. Broszat (152—174).

U nekim od pomenutih djela prisutna je tendencija da se odnos Trećeg Rajha prema NDH, kao i prema Srbiji, prikaže kao odnos prijatelja prema prijatelju i da se Njemačka i Hrvatska stave u čisto sudbinsku vezu. Smještajući hrvatski narod u njegov istorijski i kulturni okvir R. Kiszling misli da su Hrvati osjećali najprijateljskije savezništvo sa njemačkom Austrijom. Nije slučajno, po njegovom mišljenju, da je hrvatski narod imao potpuno suprotno osjećanje prema Talijanima i Mađarima (230—232). G. Fricke, koji u svom djelu, zapravo, analizira politiku Italije i Trećeg Rajha prema NDH daje opštu ocjenu da su nerazumnost službene NDH i mase Hrvata, kao i nezajazljivost Talijana uzroci nedaća NDH. Vjerovatno zbog toga, ali sa stanovišta interesa Trećeg Rajha, E. Röhrich zaključuje da je prevlast Talijana u NDH, izdvojenoj iz Jugoslavije, i njihovo zaposjedanje istočne jadranske obale pogreška njemačke politike u Jugoslaviji 1941—1945. Drugim riječima, za sve nedaće i neuspjehe krivi su Talijani, ustaše i hrvatski narod. G. Fricke, kada piše o nezadovoljstvu njemačke strane domobranima, ustašama i »mnogim Hrvatima« citira Glaiseovo mišljenje da su »samo uviđavni Hrvati« vjerovali da bi jedino istinska pobjeda Njemačke osigurala biološki opstanak njihove nacije (129).

Slična mišljenja sreću se i u odnosu na čitavu Jugoslaviju. J. Wuescht nastoji da u svakoj prilici dokaže odsustvo krivice Trećeg Rajha, odnosno Volksdeutschera u Jugoslaviji za sve ono što su narodi Jugoslavije podnosili za vrijeme okupacije i da za sve nezgode i nevolje Rajha okrivu, zavisno od slučaja, V. Mačeka, A. Pavelića i njegove ustaše, Talijane, Engleze ili Amerikance. Ako je morao da uzroke nevolja traži u njemačkom krugu, što je rijetko činio, onda su to bili nacisti, odnosno njihovo vrhovno vodstvo.¹⁷

Iz izloženog se vidi da su austrijski i njemački istoričari problem njemačke politike u Jugoslaviji 1941—1945. sveli uglavnom na pitanje: Zašto Njemačka nije uspjela da ostvari svoje ciljeve u Jugoslaviji? Kao da za njih postoji problem njemačke politike u Jugoslaviji, a pored njega i problem fijaska te politike. U suštini, oni pokušavaju da odgovore na dva konkretna pitanja: prvo, da li su se Srbima u okupiranoj Jugoslaviji morala priznati suverena prava, i drugo, da li je stvaranje ustaške NDH bilo politički mudro. Oni, po pravilu, njemačku politiku u Jugoslaviji posmatraju isključivo sa stanovišta njemačkih interesa, s jedne, i sa stanovišta srpsko-hrvatskih protivrječnosti, s druge strane.

¹⁷ Vidi kritički prikaz J. Wueschtovog djela koji je dao D. Biber (JIC 3/1969).

III

Njemački i austrijski historičari nisu se posebno bavili historijom NOR-a u Jugoslaviji 1941—1945, ali pokazuju interes za neke aspekte toga rata. S te tačke gledišta u nekim su svojim radovima posvetili prostor i pažnju NOR-u u Jugoslaviji.¹⁸ Neke priloge su u cjelini posvetili određenom pitanju ili događaju iz NOR-a.¹⁹ Iz cjelokupnog sadržaja mogu se kao najinteresantnija izdvojiti ova pitanja:

1. Razvoj NOP-a i tok narodnooslobodilačke borbe. Austrijski i njemački historičari posmatraju ozružanu borbu naroda Jugoslavije 1941—1945. uglavnom kroz prizmu Trećeg Rajha, u svjetlu njemačkih uspjeha i poraza. Stoga njihovu pažnju privlači aprilski rat 1941. i povlačenje njemačkih snaga sa Balkana od avgusta 1944. do maja 1945. god. Razvoj NOP-a i tok NOR-a u Jugoslaviji praktično ih malo interesuje.

U historiji drugoga svjetskog rata, dio prvi (Wirzburg: Ploetz 1960) dr P. E. Schramm pominje partizanski rat na Balkanu kao vid otpora okupatoru sa operativnim značenjem, protiv kog su morale biti angažovane čitave njemačke divizije (48). Hans-Adolf Jacobsen, prateći svjetski konflikt 1939—1945, tako što polazi od pozadine svjetskoistorijskih odnosa i odluka, u smislu njihove povezanosti, daje odgovarajuće mjesto aprilskom ratu 1941. (91), doprinosu jugoslavenskih partizana 1943—1944. (249—250) i uopšte NOB-u naroda Jugoslavije (281, 284). L. Gruchmann u posebnoj glavi svoga djela (262—278) daje odgovarajući prostor narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije. Njenu snagu, širinu i dinamiku ocijenio je ozbiljnošću naučnika. Poklonio je pažnju i razlikama u političkom prilazu okupacionih sila u borbi protiv partizana, kao i represivnim mjerama njemačkog okupatora prema narodu u Jugoslaviji. G. Selmayr je dao skicu za pregled događaja na Balkanu u toku drugoga svjetskog rata sa dosta pogrešnih podataka i nekim pogrešnim tumačenjima. E. Röhricht (E. Röhricht, Die Entwicklung auf dem Balkan 1943—45) je, razmatrajući razvoj prilika i, s tim u vezi, slabljenje njemačkih pozicija na Balkanu 1943—1945, u najopštijim crtama izložio razvoj i inicijative partizanskog pokreta u Jugoslaviji od 1941—1945. god. J. Matl dao je pregled razvoja NOP-a i, usputno, nekih vojnih akcija objašnjavajući i bitne faktore koji su obezbjeđivali jačanje NOP-a u Jugoslaviji

¹⁸ *Josef Matl*, cit. rad; *G. Selmayr*, *Der Balkanfeldzug*, u: *Weltkrieg 1939—1945. Ehrenbuch der Deutschen Wehrmacht*. Stuttgart: Riegler 1954; *Rudolf Kiszling*, cit. djelo; *Geschichte des Zweiten Weltkrieges*. Teil I: Die militärischen und politischen Ereignisse. Wirzburg: Ploetz 1960; *Hans-Henning Wolter*, cit. djelo; *Edgar Röhricht*, cit. rad; *Isti*, *Die Entwicklung auf dem Balkan 1943—45*, u: *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, Jg. 12(1962); *K. W. Böhme*, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941—1949*, Band I/1. München, Bielefeld: Giesecking 1962; *Ladislav Hory — Martin Broszat*, cit. djelo; *Hans-Adolf Jacobsen*, cit. djelo; *Lothar Gruchmann*, cit. djelo; *Johann Wuescht*, cit. djelo; *Karl Hnilicka*, cit. djelo; *Walter Hagen*, cit. djelo.

¹⁹ *Jürg Meister*, *Die Jugoslawische Marine in der Adria 1941—1945*, u: *Marine-Rundschau*, Zeitschrift für Seewesen (Herausgegeben vom Arbeitskreis für Wehrforschung), Jg. 60(1963); *Dr Karl Hnilicka*, »Bihacka republika« i jugoslavenski partizanski pokret u ogledalu njemačkih izvora i ocjena njemačkih generala koji su komandovali na jugoistoku, u: Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — Zbornik radova naučnog skupa Bihac 4—6. X 1966, Bihac 1967; *Karl-Dieter Wolf*, *Das Unternehmen »Rösselsprung«*. Der deutsche Angriff auf Titos Hauptquartier in Drvar im Mai 1944, u: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4(1970).

(112–121). Veoma konciznu informaciju o toku NOR-a naroda Jugoslavije sa akcentom na unutrašnja i međunarodno-politička rješenja, koja su bila rezultat uspješnog NOB-a dao je K. W. Böhme u svom djelu o njemačkim ratnim zarobljenicima u Jugoslaviji (34–37).

Neki autori su sa manje uopštavanja, konkretnije pisali o NOR-u. R. Kizling je u posebnom poglavlju svoje knjige (179–193), predočivši najprije opštu sliku Jugoslavije poslije njene okupacije (broj, raspored i jačina oružanih snaga Njemačke, Italije, NDH i Nedićeve Srbije, te pojava četnika D. Mihailovića i partizana pod komandom J. Broza Tita), dao pregled partizanskog rata na teritoriji NDH do septembra 1943. Izloženi su značajni događaji iz NOR-a (ustanak u istočnoj Hercegovini u junu 1941. god., ustanak u Bosanskoj krajini u julu 1941. do oslobođenja Bihaća 4. XI 1942. god., oslobađanje teritorija i neaktivnost italijanskih divizija u borbi protiv partizana, četnici u Lici i istočnoj Bosni, napor okupacionih i kvistlinških snaga da zadrže kontrolu nad željezničkom prugom Sarajevo–B. Brod, tzv. II i III neprijateljska ofanziva, bitka na Kozari i u Sremu, marš proleterskih brigada u Bosansku krajinu, Prvo zasjedanje AVNOJ-a, tzv. IV i V neprijateljska ofanziva) ali dosta nepovezano, sa izvjesnim nepoznavanjem činjenica i nerazumijevanjem toka događaja.²⁰ W. Hagen se osvrnuo na borbe u Jugoslaviji od kapitulacije Italije do kraja rata (268–272). K. Hnilicka je u svom referatu pročitano u Bihaću u oktobru 1966. god. istakao da je partizanski pokret od jeseni 1942. god. nadalje »nezadrživo rastao« i imao veliku snagu, što je priznavano od savezničkih načelnika štabova i »na konferencijama na najvišem nivou«, kao i od njemačkih vojnih komandanata na Jugoistoku. Autor kaže da iz njemačke arhivske građe proizilazi da je NOP (»Tito i njegov pokret«) poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a »u velikoj borbi naroda« postao »borbeni faktor koji više nije bio za potcjenjivanje« (238). O porastu snage i uloge jugoslavenskih partizana te o IV i V neprijateljskoj ofanzivi i njihovom političkom aspektu pišu i L. Hory – M. Broszat (128–130, 139–147, 149–150). Hans-Henning Wolter, ocjenjujući političke odnose u drugoj polovini 1943. god., konstatuje da je NOP u vrijeme kapitulacije Italije uzeo velikog maha, i to ne samo u italijanskoj nego i u njemačkoj okupacionoj zoni. O Drugom zasjedanju AVNOJ-a piše sa poentom na činjenici da su njegove odluke onemogućile povratak na staro (49–53). U posebnom odjeljku izlaže karakter i funkciju organa narodne vlasti u uslovima rata (42–45). I J. Wuescht je u poglavlju svoje knjige, posvećenom nastanku nove Jugoslavije, dao prikaz organa narodne vlasti i državnopravne izgradnje FNRJ (69–71).

Karl-Dieter Wolf dao je veoma interesantnu analizu desanta na Drvar, pisanu sa poznavanjem jugoslavenske literature i izvora o tome pitanju. Najprije je dao kratak ali sadržajan pregled razvoja NOB-a od aprila 1941. do novembra 1943. god. i konstantovao da je ilegalna KPJ – i pored još važećeg pakta Hitler-Staljin od avgusta 1939. god. – već od aprilskog rata vršila akte sabotaze, a da je poslije 22. juna 1941. otpočela sa otvorenim akcijama protiv okupatora. U nastavku, autor piše o ne-

²⁰ Zanimljivo je da se takav pregled pojavio ravno dvije godine poslije studije J. Matla: Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg, u: Osteuropa-Handbuch, Band Jugoslawien. Köln, Graz: Böhlau-Verlag 1954.

uspjelim pokušajima okupatora da političkim i vojnim mjerama savlada oslobodilačke snage u Jugoslaviji, kao i o jačanju NOV i POJ, što se izražava u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i odluci konferencije u Teheranu da se Narodnooslobodilačkoj vojsci u Jugoslaviji pruži vojnička i druga pomoć. Što se tiče samog desanta, autor je izložio njegove pripreme, a zatim tok i rezultate, i to kako sa stanovišta okupatorove borbe protiv jedinica NOVJ tako i sa stanovišta borbe jedinica NOVJ protiv njemačkog okupatora. Autorova je ocjena da je desant na Drvar i sa vojne i sa političke tačke gledišta neuspio. Po njegovom mišljenju desant je mogao da samo nekoliko nedjelja odloži pobjednički pohod snaga NOVJ u Srbiju, koji je uslijedio u jesen 1944. god. i koji se završio oslobodjenjem Beograda, a uz to je neuspjeli desant na Drvar doprinio daljnjem jačanju NOP-a, kao i ugleda J. Broza Tita.

Članak J. Meistera o jugoslavenskoj mornarici na Jadranu 1941—1945. govori o floti Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. (137—142), o partizanskoj mornarici u borbi protiv Talijana od juna 1941. do septembra 1943. (142—143) i o operacijama partizanske mornarice protiv njemačkog Wehrmachta od septembra 1943. do maja 1945. (143—152). Autor je dao dosta iscrpnu analizu dejstva jugoslavenske mornarice u ratu 1941—1945. Prilozi sadrže podatke o sudbini jugoslavenskih ratnih plovničkih objekata koje su Talijani zaplijenili 1941. god., listu partizanskih brodova 1942—1945. i listu njemačkih pomorskih snaga u Jadranskom moru 1943—1945. Autor zaključuje da jugoslavenski ratni napori na moru 1942—1945. zaslužuju sasvim pozitivnu ocjenu s obzirom da su partizanske pomorske snage doslovno bile izgrađene od čamaca na vesla i da su od pravih ratnih plovničkih objekata imale jedino male borbene čamce. Zahvaljujući praktičnoj, prikladnoj i jednostavnoj organizaciji partizanske mornarice bilo je moguće da se uspješno riješi problem njene saradnje sa armijom.

Prikazani radovi sadrže uopštene, kratke osvrtne na NOR naroda Jugoslavije, preglede NOB-a u određenim vremenskim odsjecima ili u određenim dijelovima Jugoslavije, ili analitičke osvrtne na neka pitanja NOR-a. Uzeti u cjelini, ti radovi pružaju čitaocu samo fragmentaran pregled istorije NOR-a narodâ Jugoslavije.

2. Uzroci i karakter ustanka i NOR-a. To je pitanje često predmet pažnje austrijskih i njemačkih historičara. Oni žele da objasne uzroke i kulturnoistorijsko ishodište ustanka i NOR-a narodâ Jugoslavije.

W. Hagen je već 1950. god. pisao da su postojala dva faktora, zahvaljujući kojim se u Jugoslaviji mogao dići oružani ustanak i razviti NOP, i to: a) u aprilu 1941. Jugoslavija nije »sistematski pročešljana i potpuno okupirana« već su zaposjednuta veća mjesta i osigurane saobraćajnice, i b) u Srbiji je živjela tradicija hajduka na koju su se oslonili četnici D. Mihailovića (242—243). Po G. Selmayru polazna tačka za tumačenje partizanskog rata na Balkanu u drugom svjetskom ratu jeste da je »svijetu poznato partizanstvo bilo produkt prastare tradicije i potpomognuto neprohodnošću zemlje«. Što se tiče Jugoslavije G. Selmayr nije izložio okupaciju, njen karakter i prave uzroke i karakter oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije. On borbu partizana protiv okupatora i njihovih saradnika i obratno, rat okupatorâ i njihovih saradnika protiv partizana,

kao i međusobne nesuglasice okupatora i njihovih saradnika tumači kao zlu sudbinu naroda kome u takvim slučajevima preostaje da ide »u šumu«. Za same ustanike kaže da su brojčano rasli i jačali u haosu koji su sami izazivali (103). Gotovo su ista mišljenja E. Röhrichta i K. Hnilicke. E. Röhricht u članku o ratu na Balkanu 1941. god. ističe da su brzi odlazak gotovo svih njemačkih trupa iz okupirane Jugoslavije i, zbog toga, samo površno razoružanje jugoslavenske vojske stvorili u za to istorijski predestiniranoj zemlji osnovu za skori nastavak rata u drugoj formi, koju označava kao »neregularni rat bande«. U drugom članku (E. Röhricht, Die Entwicklung auf dem Balkan 1943–45) Röhricht piše da je na Balkanskom poluostrvu »rasla najprljavija forma rata, podstrekivana karakterom kraja i naroda a izvana podsticana i materijalno pomagana, forma rata koja se nije obazirala na sva pravila i ograničenja i koja vojnika regularnih jedinica (čitaj: okupacionog vojnika — prim. R. H.) čini nezaštićenim od udara s leđa ili od razbojnika i koja time izazvane represalije koristi za daljnje raspirivanje narodnih strasti« (393). Prema K. Hnilicki (K. Hnilicka, Das Ende auf dem Balkan 1944/45) na jugoistoku Evrope još uvijek živi tradicija partizanskog rata, koja se održava prema »starom pravilu ukorijenjenom u istoriji i društvenom običaju tamnošnjih naroda« (39). Očito je da ta objašnjenja uzrokâ i karaktera ustanka i NOR-a u Jugoslaviji pate od nenaučnosti i tendencioznosti. R. Kizling je u citiranom djelu uspješno portretirao NDH i ustaški režim, uključujući i okupacione sile sa njihovim protivrječnim interesima na tlu NDH. Međutim, i on nenaučno posmatra i tendenciozno tumači NOP i NOR naroda Jugoslavije. On u događajima u Jugoslaviji 1941–1945. vidi građanski rat koji označava kao rat bande (»Bandenkrieg«) i za koji kaže da se mnogostruko izrodio u »jednu bestijalnu borbu između pripadnika različitih religija, u jednu idejno-političku borbu između komunistâ i nekomunistâ«. NOR usputno portretira kao »srpsko-pravoslavni« (184), čiji se borci bore protiv Nijemaca i Hrvata (200) i sl. Gotovo sve to R. Kizling izlaže u poglavlju: Hrvati u ogledalu istorije (224–232), a da u tom ogledalu ne vidi oslobodilački rat narodâ Jugoslavije kome su narodi Hrvatske i Bosne i Hercegovine dali ogromni doprinos. Na kraju, J. Wuescht piše da stanovnici seoskih atara (Dorfschaften) u Jugoslaviji »navališe jedni na druge i pokušavahu se međusobno bukvalno iskorijeniti« i da to bijaše »jedan pravi građanski rat kojem je nedostajao svaki socijalno-revolucionarni smisao« (62). Nespojivo je sa naučnom savjesti kada se NOR narodâ Jugoslavije vođen sa devizom bratstva i jedinstva želi predstaviti kao građanski rat u kome se narodi žele međusobno istrijebiti.

Poseban osvrt zaslužuje citirano djelo K. W. Böhmea. Autor, kao i oni na koje se poziva, ne vidi uzroke oružanog ustanka naroda Jugoslavije u tome što su jugoslavenski narodi željeli oslobođenje od okupatora. On ih traži »dublje«, jer misli da oni nisu samo političke prirode nego da imaju specifični balkanski karakter, čije izvore treba tražiti u istoriji i tradiciji zemlje, njenim etničkim i geografskim datostima. Pod tim on razumijeva:

- a. Razlike u kulturnom, socijalnom, privrednom i političkom razvitku jugoslavenskih naroda, napose Srba i Hrvata, kao i »preuranjenost« stvaranja jugoslavenske države 1918. god. Po autoru, izraz tih razlika jesu međusobna isključivost i zločini ustaša i četnika;

b. posebnu oštrinu sa kojom je vođen rat na Balkanu nije opravdano pripisivati njemačkom Wehrmachtu. Naprotiv, nju treba tumačiti i cijeniti istorijski, kao posebnu pojavu svih ratova na Balkanu;

c. u Jugoslaviji, napose tamo gdje žive Srbi i Hrvati, nije se radilo o konfliktu između naroda i njemačkog Wehrmachta nego se unutar jednog rata vodilo još mnoštvo istovremenih ratova kao što su »neprijateljstvo« između Srba i Hrvata i borba između četnika i ustaša, borba četnika »protiv Italijana i Muslimana« itd.;

d. ljudi patrijarhalnog Balkana, u kome su porodica i selo bili okvir političkog mišljenja vodili su borbu koja je svoju snagu crpila na vrelima religije i stoga imala fanatički karakter. Tzv. velika gledišta, koja su u istoriji neke prave države odlučujuća, igraju ovdje nezatnu ulogu. Izuzetak je komunistički pokret u Jugoslaviji, koji je novost po tome što predstavlja veliki pokret koji je brojne jedinice »svrstao u okvir šire ideologije«. To je partizanskom pokretu dalo drukčiji karakter, ali nije smanjilo nego je povećalo osnovu za konflikte. Što je partizanski pokret bivao jači, borba koju je vodio protiv četnika, ustaša i njemačkog Wehrmachta postajala je ogorčenija.

Autor dodaje da su političke greške njemačkog vodstva i nedovoljna snaga njemačkih okupacionih trupa odlučno doprinijeli tome da su jugoslavenski narodi, oslanjajući se na svoju balkansku tradiciju, mogli vrlo brzo da se suprotstave okupatoru. Razbijanje Jugoslavije, napose stvaranje NDH, ne samo da je podjarilo mržnju protiv Nijemaca nego je uvećalo stara neslaganja između Srba i Hrvata i pretvorilo ih u krvavu borbu. Nemoć njemačkih okupacionih trupa da »zbog seoskih osobnosti kraja« pohvataju sve jugoslavenske vojnike i zaplijene njihovo oružje potpomogla je razvitak borbene snage ustanika, a nemoć njemačke okupacione sile da dovoljnim snagama trajno kontrolišu cijelu zemlju olakšala je stvaranje dobro organizovanih partizanskih snaga.

Ne ulazeći u analizu toga tumačenja uzrokâ i karaktera narodnog ustanka i NOB-a narodâ Jugoslavije, treba reći da je autor daleko od naučnog zahvata svih elemenata koji su određivali uzroke i karakter ustanka. On uopšte ne polazi od prava svakog naroda da se bori protiv okupatora i svih nevolja koje mu okupacija donosi, niti to pravo uopšte uzima u obzir. Naprotiv, on sa omalovažavanjem govori i o jugoslavenskim narodima i o njihovoj borbi kojoj daje karakter vjerskog rata, ili je kao narodno-oslobodilačku borbu praktično negira. Osim toga, autor odvaja ustanike od naroda, iako i sam kaže da je narod u sve većem broju išao »u šumu« i borio se protiv okupatora kao uzročnika njegovih nevolja. Ne treba gubiti iz vida da su autoru u vrijeme kada je pisao bili dostupni rezultati jugoslavenske, i ne samo jugoslavenske istoriografije, koja je pokazala nesumnjivu vezu naroda sa ustanicima i partizanskim snagama u Jugoslaviji, koje su potekle iz naroda.

Općenito uzevši, izložena tumačenja uzrokâ i karaktera NOR-a u Jugoslaviji neprihvatljiva su. Autori ih naslanjaju na istoriju i tradiciju zemlje, naročito na tradiciju partizanskog rata, na zastarjelu patrijarhalnu organizaciju društva, na činjenicu da je Jugoslavija višeklasna i više-nacionalna zemlja, da je ona »neprohodna«, da je njemački Wehrmacht zbog svega toga nije mogao u toku i poslije aprilskog rata potpuno oku-

pirati i onemogućiti organizaciju partizanskih snaga itd., dakle naslanjaju ih na stvarnost Jugoslavije kakvu je oni vide i kakvu žele da vide. Ta su tumačenja najčešće na bazi predubjeđenja i stoga nenaučna. Njihovi autori gledaju na NOP i NOR uglavnom spolja, najčešće sa vojničke i međunarodnopravne tačke gledišta, ne pokazujući interes za njihovo dublje sagledavanje i ne pokušavajući da utvrde njihov društveni smisao i uslovljenost. Stoga provejava teza da je to bio građanski rat u kome su se jugoslavenski narodi međusobno razračunavali i u toku kojega su Nijemci morali da štite svoje interese i vrše represalije. A kao što je poznato, to je bio NOR protiv njemačkog i drugih okupatorá. Narodi Jugoslavije nisu bili za haos nego za borbu za oslobođenje. Da bi takvu borbu onemogućili, okupatori su pokušavali da NOR pretvore u građanski rat u čemu su uspjeli onoliko koliko su ih u tome podržali kvislinzi svih vrsta. Čine se pokušaji da se ustanici odvoje od naroda, odnosno narod od ustanika, i da se ideološki i politički razračuna sa komunistima koji su predvodili narod u NOB-u. Treba, međutim, naglasiti da u tome nisu svi autori jedinstveni. Možda treba posebno istaći Hansa-Henninga Woltera, koji je u svojoj istorijsko-političkoj studiji posvetio dosta prostora oslobodilačkom ratu i revoluciji narodá Jugoslavije 1941—1945. Polazio je od njihove neophodnosti u datom istorijskom trenutku i isticao prednosti ideja i rješenja koja je nudila KPJ. U tom okviru autor se bavio i pitanjem političkog prestiza u zemlji, pitanjem emancipacije KPJ u međunarodnim razmjerama, kao i suprotnostima interesa velikih savezničkih sila u jugoslavenskom prostoru.

3. Legalnost ustanka i NOR-a. Više autora tretira ustanak i NOR naroda Jugoslavije kao neregularan. Po njima NOR, koji je po načinu ratovanja bio partizanski rat, nije odgovarao određenim pravilima ratovanja i zato je za Nijemce, nenaučene na partizanski rat, predstavljao teškoću, i zatim, neregularan rat daje okupatoru pravo na represalije, progone, ubistva i sl. onih koji ustaju protiv njega. U dijelu studije J. Matla, u kome piše o partizanskom pokretu i balkanskoj politici Saveznika (112—121), prisutna je neodmjerenost i neobjektivnost u ocjenjivanju. Autor pripisuje partizanima da su bezobzirno vodili rat. U pogledu njemačkih represalija piše da se njemačka komanda u Srbiji odlučila za represalije poslije opetovanih napada partizana na njemačke kolone i sl.

K. W. Böhme je dio knjige (3—16) posvetio aprilskom ratu 1941, raspadanju i podjeli Kraljevine Jugoslavije, te pravu jugoslavenskih naroda na otpor okupacionoj sili poslije kapitulacije. Po autoru, na pojavu jugoslavenskih partizana kao zaraćene strane okupaciona sila je po odredbama međunarodnopravnih konvencija bila ovlaštena da »u cilju održanja mira i reda« primijeni represalije. Njegov je zaključak da se prema presudi Američkog vojnog suda br. V (Fall 7) njemački okupator ponašao u skladu sa međunarodnim pravom, izuzev što je primjenjivao prekomjerne represalije koje nisu bile u skladu sa vojnim potrebama.

J. Wuescht je otišao još dalje u tumačenju prava okupacione sile na represalije. Po njemu, M. Nedić je jedan od svojih najvažnijih zadataka vidio u tome da spasava »biološku supstancu svoga naroda« od »njemačkih krvavih akcija odmazde, koje su počele kao posljedica ustaničkog pokreta«, i od ustaša (62—63). Znači, razlaže dalje autor, narod je po slovu međunarodne konvencije bezuvjetno morao biti miran, ali, pošto je-

bio zaostao, upustio se u krvavi građanski rat i vršeci subverzivne akcije prisilio okupatora na odmazdu. Piše o mjerama odmazde u Srbiji i Banatu (193—200). Cilj autora je da dokaže da su odmazde bile rezultat ne volje i planova njemačkih okupacionih snaga nego ustaničkih izazova i da je primjena oštrijih represalija trajala kratko vrijeme: od sredine septembra do treće dekade novembra 1941. Autor dodaje da se ne vodi dovoljno računa o činjenici da je samo dio ljudskih gubitaka, koje je srpski narod podnio od 1941—1944, nastao u Srbiji zaposjednutoj od njemačkih trupa. Za kaznenu zapovijest OKW-a od 16. IX 1941. kaže da je očito da gotovo nikada nije izvršavana sa njenom predviđenom strogošću. Autor se u tom smislu poziva na izjave njemačkih generala, na M. Nedića i na »srpske« autore u emigraciji. Suočen sa izvještajima i aktima njemačkih komandnata u kojima izvještavaju o broju egzekucija autor veli da su njemački komandanti u svojim izvještajima pretjerivali sa brojem egzekucija da bi tako stvorili u Berlinu utisak da su kaznenoj zapovijedi udovoljili (195). Autor nam, dakle, ne kaže na osnovu čega je očito da kaznena naredba OKW nije izvršavana u duhu njene strogosti.

Posmatrajući partizanski rat u svjetlu međunarodnog prava, J. Wuescht konstatuje da su postupci njemačkog okupatora bili u skladu sa važećim međunarodnopravnim normama i da prigovor da je zaposjedanje Jugoslavije imalo zločinački karakter pa je zato otpor naroda predstavljao zakonitu odbranu, pobija presuda vojnog suda. Gledano sa moralne tačke gledišta, nastavlja autor, učestvovanje u masovnom ustanku u zemlji koju je zaposjeo neprijatelj može biti patriotsko, ali su partizani po međunarodnom pravu ratni pobunjenici i mogu biti strijeljani.

Zaključak pomenutih autora svodi se na to da jugoslavenski narodi nisu imali pravo da se suprotstave okupaciji na način koji nije bio u skladu sa važećim međunarodnim konvencijama. Zbog toga je njemački okupator imao pravo i bio prisiljen da u granicama vojnih potreba vrši represalije nad narodom. Njemački vojnici nisu u početku vršili represalije i do njih je, navodno, došlo kada je postalo jasno da »okrutnim« napadima ustanika nema kraja. Za nedjela okupatora nad narodom kriv je, dakle, narod a ne okupator.

4. Pobjeda NOP-a i uloga KPJ. Većina autora koji su pisali o ustanku i NOR-u u Jugoslaviji pokazali su primjetan interes za bitne faktore koji su obezbijedili pobjedu NOP-a i, s tim u vezi, poraz četnika D. Mihailovića. J. Matl je dao objašnjenje tih faktora u svojoj studiji o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu. W. Hagen je protumačio pobjedu »komunističke« nad »srpskom« strujom u »ustaničkom pokretu« racionalnom nacionalnom politikom J. Broza Tita i sklonošću Zapadnih saveznika prema partizanima od 1943. god. nadalje (254—256). Hans-Henning Wolter nalazi da su preimućstva NOP-a bila u tome što je vodio odlučan rat protiv okupacionih sila, što je narod prihvatao a Saveznici cijenili i pomagali, a da su četnici D. Mihailovića izgubili bitku zato što su se kretali između bojažljivog otpora okupatorima i kolaboracije s njima očekujući rješenja u ratu velikih sila (38—42). S druge strane, ističe da su oslobodilačke ciljeve partizana prihvatili svi jugoslavenski narodi nasuprot ultranacionalističkim ciljevima četnika D. Mihailovića i ustaša A. Pavelića. L. Hory i M. Broszat zaključuju da značaj partizanskog pokreta nije samo u njegovoj odlučnoj antifašističkoj aktivnosti nego i u tome što je bio

osvjedočeno integralno-jugoslavenski pokret i kao takav mogao da prevaziđe sva regionalna i druga razmimoilaženja u Jugoslaviji (179). K. Hnilicka (K. Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan*, 1944/45) misli da je snaga partizana porasla zahvaljujući politici ustaša i naklonosti Zapadnih saveznika. On ništa ne kaže o tome da su partizani aktivnom oslobodilačkom borbom protiv okupatorâ djelovali u skladu sa interesom i stremljenjem naroda i tako jačali svoju snagu. Umjesto da ga je predstavio po njegovom istinskom aktivitetu, autor se pozabavio, doduše kratko, političko-psihološkom analizom partizanskog pokreta, koja ne zaslužuje pažnju. K. Hnilicka je izložio ciljeve i taktiku četnika D. Mihailovića, dodavši da su četnici veliki dio svojih napora usmjeravali protiv partizana i ustaša dok su okupatori za njih sve više postajali drugorazredni neprijatelj (39–46). Kao i W. Hagen K. Hnilicka previda činjenicu da su četnici već u vrijeme ustanka 1941. godine stupili na put kolaboracije sa okupatorima a ubrzo iza toga i u saradnju sa ustašama u njihovoj zajedničkoj borbi protiv NOP-a.

Ocjene uloge KPJ u pokretanju ustanka u Jugoslaviji 1941. različite su. W. Hagen je ustaničku inicijativu pripisao četnicima a za jugoslavenske komuniste kaže da su ustaničkom pokretu prišli poslije napada Trećeg Rajha na SSSR, u junu 1941. On kaže da se može reći da je »čitav pokret« bio dirigovan iz Moskve (243–245). J. Matl ocjenjuje držanje KPJ od 23. avgusta 1939. do 22. juna 1941. kao »neutralno« (113). Ta ocjena, kao i ocjena o sveukupnom uspjehu partizana u Makedoniji, iznesena u njegovoj studiji, ne bi mogla izdržati naučnu kritiku. L. Hory i M. Broszat pišu o »pojavi četničkog ustanka« kao o reakciji na ustaške zločine, a o »partizanskom ustanku« kao o ustanku u isključivoj vezi sa napadom Trećeg Rajha na Sovjetski Savez (179). Crnogorskim četnicima pripisuju da su u drugoj polovini 1941. god. gotovo cijelu Crnu Goru pretvorili u ustaničko područje, a slabe italijanske trupe potisli u malobrojna utvrđena mjesta (104). Pri tom se pozivaju jedino na dnevnik grofa Čana, zaobilazeći jugoslavensku istorijsku literaturu koja je prije toga pokazala da je oslobođenje gotovo cijele Crne Gore u julu 1941. god. djelo crnogorskih partizana a ne crnogorskih četnika.²¹

Ovdje treba istaći dvoje. Prvo, pomenuti autori dovode ustanak naroda Jugoslavije 1941. god. u isključivu vezu sa napadom nacističke Njemačke na SSSR. Ne ističu da je KPJ već od aprila 1941. pripremala oružani ustanak. I ne samo pripremala. Komunisti su odmah nakon kapitulacije Jugoslavije otpočeli sa diverzijama, rušeći razne objekte koji su služili okupatorima, paleći vojne kamione sa oružjem i drugom vojnom opremom, vojne automobile itd. KPJ je ocijenila da je napadom nacističke Njemačke na SSSR »nastupio najpovoljniji momenat za pokretanje opšteg ustanka«. Pripreme za ustanak, koje zbog kratkoće vremena nisu bile dovedene do kraja, bile su temeljite pa je ustanak mogao da otpočne organizovano. Do tog vremena veći dio njemačkih trupa napustio je Jugoslaviju radi učešća u napadu na SSSR, dok je glavnina okupacionih trupa ostalih zemalja ostala u Jugoslaviji. Drugo, poziv na ustanak dovodi se u vezu sa tobožnjim direktivama iz Moskve. Ne smije se, naime, zabora-

²¹ Kritičke prikaze djela L. Horya i M. Broszata dali su V. Glišić (VIG 6/1965) i V. Kljaković (JIC 2/1965).

viti da su jugoslavenski narodi imali svoje oslobodilačke i revolucionarne težnje kojima je bio motivisan njihov ustanak i NOR. KPJ je i pored članstva u Komunističkoj internacionali vodila svoju nezavisnu politiku i imala vlastitu inicijativu. Kao takva pripremala je ustanak i povelu narode Jugoslavije u ustanak. Hans-Henning Wolter je, za razliku od ostalih autora, analizirao narodnooslobodilačku orijentaciju KPJ u drugoj polovini 30-ih godina i njen borbeni, antinacistički stav u martu-aprilu i junu 1941. god. Pokazao je da je antifašistička orijentacija KPJ bila stalna, bez obzira na pakt Hitler-Staljin, i da je KPJ imala isključivu inicijativu u pripremanju i vođenju ustanka naroda Jugoslavije 1941. god.

5. Međunarodni aspekt NOP-a. O tome pitanju pisano je veoma malo. Studija J. Matla sadrži kratak osvrt na politiku Saveznika prema Jugoslaviji, odnosno prema NOP-u i prema četnicima, zavisno od promjena u Jugoslaviji i od strateško-političkog interesa Saveznika u jugoistočnoj Evropi. Ona sadrži i prikaz međunarodnih odnosa Jugoslavije u toku rata, uglavnom poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a i konferencije u Teheranu (112—121). Hans-Henning Wolter piše o teheranskoj konferenciji i stavu Saveznika prema NOP-u, naročito o stavu V. Čerčila, koji je, kako autor kaže, partizane cijenio zbog njihove aktivne borbe protiv okupatora i zbog toga što su jugoslavenski partizani bili protuteža Staljinu (49—53). Kao historičar i politolog interpretirao je i »odnos otvorenosti jugoslavenskog NOP-a prema SSSR-u«, a zatim razlike u gledanjima rukovodstva NOP-a i Kominterne na uslove i okolnosti pod kojima se u toku prve polovine 1942. god. vodila narodnooslobodilačka borba i na ulogu koju treba da ima AVNOJ, čije je prvo zasjedanje predstojalo (45—49).

IV

Povlačenje njemačkog Wehrmachta sa Balkana 1944/45. god. privlači pažnju i historičara. Tom povlačenju dat je prostor u istorijama drugoga svjetskog rata,²² još više u djelu o njemačkim ratnim zarobljenicima u Jugoslaviji,²³ a naročito u djelima posvećenim u cjelini tom povlačenju.²⁴ U Istoriji drugog svjetskog rata, za koju njeni autori kažu da nije potpuna istorija nego kostur datuma i događaja, govori se ukratko o povlačenju Grupe armije E (Heeresgruppe E) iz Jugoslavije od septembra 1944. do maja 1945. god. (64—65). L. Gruchmann je u svojoj knjizi stavio akcent na objašnjenje političke pozadine ratnih poduhvata u Evropi, Africi i Aziji i na uticaj tih poduhvata na određene vojne događaje. On je u okviru opisa prodora Crvene armije u jugoistočnu Evropu i povlačenja

²² Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Teil I: Die militärischen und politischen Ereignisse. Würzburg: Ploetz 1960; *Lothar Gruchmann*, cit. djelo.

²³ *K. W. Böhme*, cit. djelo.

²⁴ *Erich Schmidt-Richberg*, Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen. Heidelberg: Vowinkel 1955; *Gerhard Hümmelchen*, Balkanräumung 1944, u: Wehrwissenschaftliche Rundschau, Jg. 9(1959); *Edgar Röhricht*, Die Entwicklung auf dem Balkan 1943—45; *Karl Hnilicka*, Das Ende auf dem Balkan 1944/45.

njemačkog Wehrmachta iz Grčke, Albanije i Srbije posvetio pažnju pitanju oslobođenja Jugoslavije i pitanju vojnostrateške uloge NOVJ u antifašističkoj koaliciji od sredine 1944. do oslobođenja 1945. god. (262—278). Mada za razliku od grčkih partizana ističe značaj NOVJ za vojne operacije Saveznika, autor iznosi mišljenje da oslobođenje Balkanskog poluostrva nije rezultat borbe »domaćih partizana« nego sovjetske ofanzive u Rumuniji, u avgustu 1944. i »iznuđenog povlačenja« njemačkih okupacionih trupa koje su bile ugrožene i osipale se. Ta ocjena uloge snaga u konačnom oslobođenju Balkana nije, što se tiče Jugoslavije, naučno fundirana. Kao što je poznato, NOV i POJ su i sami bili faktor napredovanja Saveznika u ovom dijelu Evrope i povlačenja njemačkog Wehrmachta a osim toga vlastitim su snagama, uz određenu pomoć Crvene armije, oslobodili Jugoslaviju.

E. Schmidt-Richberg, koji je u vrijeme povlačenja Grupe armija E bio šef štaba Grupe ukazao je (glava V—XVI) na ozbiljnost situacije u kojoj se Grupa armija E nalazila u avgustu 1944. god. On je sa osjećanjem onoga koji se povlači, ali sine ira et studio, podrobno opisao tok povlačenja Grupe kroz Jugoslaviju. Pokazao je sve teškoće tog poduhvata, predstavio ogorčene borbe i ograničenu snabdjevenost njemačke vojske (oprema, hrana i dr.), te predočio ozbiljnost događaja i ponekad bezizglednu situaciju u koju je Grupa armija E zapadala u toku povlačenja. Na str. 41—81 autor piše o povlačenju Grupe armija E iz Makedonije, Srbije i Crne Gore (do Drine). U toku tog povlačenja »regularna jugoslavenska armija« je, prema autoru, imala važnu ulogu u borbama zapadno od Kraljeva, u Crnoj Gori i Hercegovini. Ona je u zapadnoj Srbiji presijecala liniju povlačenja Grupe armija E i znatno otežavala samo njeno povlačenje, a dejstvima u Hercegovini (oslobođenje Trebinja i dalje) ona je direktno uticala na operacije Grupe armija E i ozbiljno je ugrožavala. Autoru, kako sam kaže, nije u pojedinostima bilo poznato u kojoj mjeri su jugoslavenske snage učestvovala u borbama u području Niš—Beograd i time uticale na operaciju Grupe armija E pa o tome i nije pisao. Međutim, ništa nije rekao o udjelu jugoslavenskih partizana u Makedoniji i južnoj Srbiji. Opis povlačenja Grupe armija E iz Srema, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije od početka 1945. god. nadalje detaljan je. Gotovo da se može pratiti povlačenje svake divizije i borbene grupe.

U gl. XVII, u kojoj je autor donekle pristrasan, data je ocjena uslova u kojima se Grupa armija E povlačila sa Jugoistoka. Ta se ocjena svodi uglavnom na ocjenu komandovanja OKW-a, koja je, po autoru, napravila bitnu grešku time što je uporno držala Balkan umjesto da je naredila blagovremeno povlačenje i utvrđivanje na jugoistočnoj granici Njemačke, koju je trebalo braniti. Preuranjena kapitulacija, koja nije vodila računa o položaju i stanju Grupe armija E, značila je, prema autoru, napuštanje 150.000 vojnika, koji su pali u jugoslavensko zarobljeništvo (147—155).

G. Hümmelchen je na bazi njemačkih izvora dao analizu povlačenja njemačkih trupa iz Grčke, Albanije, Makedonije, Srbije i Crne Gore u drugoj polovini 1944. god. U ocjeni situacije na Balkanu u ljeto te godine (566—568) dao je brojni pregled partizanskih snaga u Jugoslaviji prema tadanjim podacima njemačke strane, zatim prikaz borbi u Bosni i Hercegovini u proljeće—ljeto 1944, te pripreme i prodor partizanskih snaga u

Srbiju u ljeto te godine. Takođe je dao iscrpan pregled (broj i raspored) kopnenih, vazduhoplovnih i pomorskih snaga Rajha na Balkanu oko sredine avgusta 1944. (568–573). Sama analiza povlačenja sa Balkana, ukoliko se odnosi na Jugoslaviju, sadrži tri dijela: 1. Mjere za obezbjeđenje koridora za povlačenje kroz Makedoniju i Srbiju, poduzimane poslije kapitulacije Bugarske 8. IX 1944. i prebacivanje njemačkih snaga sa jadranske obale na Drinu i u Srem (576–578); 2. Povlačenje Grupe armija E iz Makedonije i Srbije između 20. oktobra i 15. novembra 1944. god. pravcem Skoplje–K. Mitrovica–Kraljevo–Užice (sada Titovo Užice)–Sarajevo i bitne mjere za održanje te linije povlačenja (579–581); 3. Povlačenje XXI brdskog korpusa (Gebirgskorps) iz Albanije i Crne Gore u vremenu od sredine novembra do 18. decembra 1944. pravcem Podgorica (sada Titograd)–Kolašin–Bijelo Polje–Prijepolje–granica NDH (581–582). Po mišljenju autora uslove povlačenja njemačkog Wehrmachta određivali su: slab oslonac na njemačke saveznike, mala propusna moć željezničkih pruga i puteva, brdoviti reljef, atmosferski uslovi koji su otežavali veze i ostalo, i premoć Zapadnih saveznika na moru i u vazduhu. I E. Röhricht je u svom članku (E. Röhricht, Die Entwicklung auf dem Balkan 1943–45), poglavlje: Povlačenje i kraj, izložio tok povlačenja sa Balkanskog poluostrva s tim što je ulazio samo u bitne vojne mjere u toku povlačenja, kao što su: otklanjanje neposredne opasnosti za Grupu armija E u Makedoniji; formiranje armijske grupe u području Beograda (Niš–Beograd–Vršac) sredinom septembra u cilju odbrane od očekivanog napada Crvene armije sa teritorije Rumunije; prodor Crvene armije u dolinu Morave između Niša i Beograda, 8. oktobra, i odatle dalje u pravcu Beograda i Kraljeva, kao i istovremena koncentracija NOVJ zapadno od Velike Morave, koja je 20. oktobra, zajedno sa Crvenom armijom, oslobodila Beograd; povlačenje njemačkih snaga iz Makedonije i jugozapadne Srbije pravcem: Skoplje–K. Mitrovica–Kraljevo–Užice–Višegrad i pravcem: Skoplje–K. Mitrovica–Novi Pazar–Prijepolje–Višegrad, te povlačenje XXI brdskog korpusa iz Albanije i Crne Gore; pokušaj povezivanja utvrđenog trougla: Rijeka–Pula–Trst sa južnim krilom istočnog fronta kod Blatnog jezera u Mađarskoj utvrđenom linijom u dužini od 250 km (Die Zvonimir-Stellung) koja bi išla pravcem Crikvenica–Kamenica–Vrbovac–Križevci–Koprivnica–r. Drava; završne borbe JA koje su započele oslobađanjem Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine marta pa nadalje i pobojem sremskog fronta i fronta na Dunavu i Dravi 12. aprila 1945. god.

Povlačenjem njemačkog Wehrmachta sa Balkana 1944/45. bavio se i K. W. Böhme, koji je tom pitanju posvetio dio svoje knjige (37–41). Treba naglasiti da autor razmatra pitanje povlačenja samo utoliko što objašnjava kako i zašto je došlo do toga da je oko 175.000 njemačkih vojnika iz Grupe armija E i drugih, koji su toj grupi priključeni u toku povlačenja, palo u jugoslavensko zarobljeništvo. Autorovo objašnjenje svodi se na to da je veliki gubitak žive sile rezultat toga što je njemačko vodstvo veoma kasno (26. VIII 1944) odobrilo povlačenje sa Balkana i da je povlačenje usporeno zadržavanjem Grupe armija E na liniji: Mostar–Višegrad–Drina (januar 1945) i u području Zagreba (april–maj 1945). K tome autor dodaje da se Grupa armija E nije u cijelosti mogla izvući i zbog toga što je vodstvo Rajha potpisalo kapitulaciju ne vodeći računa

o trenutnoj poziciji i stanju Grupe armija E, kao i zbog toga što Englezi i Amerikanci nisu bili spremni da toj Grupi armija omoguće da dođe u njihovo, englesko-američko zarobljeništvo.

K. Hnilicka je povlačenju njemačkog Wehrmachta iz Jugoslavije 1944/45. god. posvetio svoju knjigu. U trećem, glavnom poglavlju (50–158) prikazao je uslove i tok povlačenja. Najprije je izložio ratne događaje u jugoistočnoj Evropi od 23. avgusta do 3. oktobra 1944. (50–67). U okviru promjena na ukrajinskom frontu, zatim u Rumuniji i Bugarskoj, kao i engleskih vazdušnih napada na aerodrome u području Atine, što je, u cjelini uzeto, određivalo pravac i dinamiku povlačenja njemačkih snaga sa Balkana, izložio je i osnovni pravac djelatnosti NOVJ na tlu Srbije u toku septembra 1944. Citirajući njemačke generale sa Jugoistoka (Maximilian Freiherr von Weichs, Curt Ritter Geitner, Helmuth Friele) autor je već na tom mjestu ocijenio teškoću položaja njemačkih snaga na Jugoistoku, za čije je povlačenje iz Grčke Hitler dao saglasnost tek 3. oktobra 1944. U nastavku (68–86) dat je iscrpan prikaz borbi u Srbiji od prelaza Crvene armije preko Dunava, 22. IX 1944, do uspostavljanja Sremskog fronta, 27. X 1944, ali posmatranih samo iz ugla njemačkog okupatora. Poenta je na borbama sa Crvenom armijom u Srbiji i Vojvodini. Napuštanjem Beograda, 20. oktobra, propao je von Weichsov plan za povlačenje armije iz Grčke zbog čega se morao naći drugi pravac povlačenja. Autor ocjenjuje povlačenje iz Srbije kao uspješno, za vrijeme kojega se nije ponovila »tragedija Staljingrada ili Rumunije«. Dat je i prikaz povlačenja iz Makedonije, južne i jugozapadne Srbije i Crne Gore u toku oktobra i novembra 1944, što se vremenski poklapalo sa uspostavljanjem nove linije odbrane na Dravi, u Sremu (sremski front) i na Drini (86–100). U nastavku (100–109), autor opisuje kako su formirani frontovi na Dravi, u Sremu i na Drini, kakvo je stanje na tim frontovima u toku četiri zimska mjeseca i kakva je snaga njemačke vojske da te frontove održi. Manje prostora posvećuje sukobima na tim frontovima, a i to u izlaganju toka organizovanja fronta a ne kao analizu borbi na tim frontovima.

U posljednja dva odjeljka (109–158) autor je izložio tok povlačenja njemačkih armija iz zapadnog dijela Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Slovenija). Najprije je ocrtao strateško-političku situaciju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj u drugoj polovini 1944. god. iz čega se vidi rasap kvislinškog režima NDH i njegove domobranske vojske, na jednoj, i vidno jačanje snaga NOVJ, na drugoj strani. U organizaciji odbrane tog prostora njemački okupator mogao se osloniti jedino na svoje trupe i na one kvislinške trupe u kojima su Nijemci zauzimali komandujuće položaje. U novembru 1944. okupator je bio započeo izgradnju nove odbrambene linije (Die Zvonimir-Stellung). Kao što je poznato, taj plan je bio i ostao iluzoran. Sam autor konstatuje da njemački okupator nije mogao da se odupre završnoj ofanzivi JA u Sremu, Bosni, Hrvatskoj i Istri već je morao da se povuče iz još neoslobođenih dijelova Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije.

K. Hnilicka je pokazao inferiornost Grupe armija E u odnosu prema NOVJ i jedinicama Crvene armije, kao i u odnosu na angloameričku avijaciju. On je, kao i E. Schmidt-Richberg, na više mjesta ilustrovao teškoće i opasnosti koje je njemački okupator imao, odnosno koje su mu prijetile u toku njegovog povlačenja iz Jugoslavije. Pokazao je i to da

su za njemačku vojsku, odnosno za pojedine njene jedinice u toku njihovog povlačenja, često bili »kritični dani«. Ali je pisao sa prenatlaženim osjećanjem »sudbine« Grupe armija E, ne mogavši se izdići na nivo naučnika-istoričara. Osim toga, čitav tok povlačenja sa Balkana posmatrao je jednostrano, isključivo sa gledišta njemačkog Wehrmachta.²⁵ Kao da nije imao u vidu pet godina ranije objavljeno djelo Hansa Adolfa Jacobsena, koji je u predgovoru tog djela napisao da je on jednu od najvećih slabosti vlastitog, a isto tako i svih ostalih do tada objavljenih djela koja se odnose na 1939—1945. godinu, vidio u tome da su prikazi zbivanja i analize napisani uglavnom tako da se mahom gledalo iz uskog vojničkog ili nacionalno-državnog ugla posmatranja i da su stoga ti radovi ostali jednostrani.²⁶

Interes njemačkih i austrijskih istoričara i drugih autora za povlačenje njemačkog Wehrmachta sa Balkana 1944/45. svakako je razumljiv, kao i interes za svaki drugi krupni vojni poduhvat u drugom svjetskom ratu. Čini se, međutim, da je povlačenje sa Balkana za sve te autore interesantno i zbog toga što je ono, gledano sa njemačke tačke gledišta, bilo veoma teško i uz velike gubitke. Autori kao da žele da istaknu prirodu tih teškoća, najčešće »neprohodno balkansko gorje« i odgovornost određenih krugova Trećeg Rajha za ogromne gubitke u ljudstvu pretrpljene u toku povlačenja. Može se reći da svi radovi o povlačenju sa Balkana pokazuju da je nacističko vodstvo učinilo sve da bi Jugoslaviju što duže zadržalo pod svojom kontrolom i da je zato dozvolilo da se njegova okupaciona sila povlači iz Jugoslavije, odnosno iz određenih dijelova Jugoslavije, tek kada nije postojalo alternativno rješenje. Zato se njemački Wehrmacht žilavo borio da bi se u Jugoslaviji što duže zadržao, a s druge strane, izložen udarcima snažne NOV i POJ, morao je da čini ogromne napore da bi uopšte osigurao svoje povlačenje iz Jugoslavije. Treba dodati i to da se u tim radovima ne govori o razaranjima koja su njemački okupator i kvislinzi učinili u toku povlačenja iz Jugoslavije. Ni K. Hnilicka nije u svojoj studiji o povlačenju sa Balkana pisao o masovnim razaranjima i uništenjima koja je izvršio hitlerovski Wehrmacht i njegovi saradnici, izuzev što je utvrdio da je Wehrmacht u toku svog povlačenja rušio iza sebe najznačajnije saobraćajnice.

V

Pitanjem privredne politike Trećeg Rajha u okupiranoj Jugoslaviji, bolje rečeno pitanjem ekonomske eksploatacije Jugoslavije od nacističke Njemačke u toku drugoga svjetskog rata, njemački i austrijski istoričari, koliko je autoru poznato, uglavnom se nisu bavili. Tek posljednjih godina

²⁵ Kritički prikaz djela K. Hnilicke dali su D. Uzelac i M. Kreso (VIG 2/1971) i A. Suppan (Osterreichische Osthefte 2/1971).

²⁶ »[...] Aber eine der grössten Schwächen meiner eigenen, ebenso aller anderen bis dahin erschienenen Publikationen über die Jahre 1939 bis 1945 sah ich darin, dass die Darstellungen und Analysen zu sehr aus dem engen Blickwinkel militärischer oder nationalstaatlicher Betrachtungsprinzipien verfasst wurden und daher einseitig geblieben sind« (*Hans-Adolf Jacobsen*, c. dj., 9).

pojavi su se dva rada koja nude informacije o nekim elementima privredne politike Trećeg Rajha u Jugoslaviji, odnosno o nekim vidovima eksploatacije Jugoslavije.²⁷ J. Wuescht je u trećem dijelu svoje knjige posvetio jedan odjeljak (200—221) njemačkoj privrednoj politici u okupiranoj Srbiji. To nije kompletna analiza privredne politike i njenih rezultata već ređanje interesantnih pojedinosti iz tog okvira, naročito podataka koji govore o karakteru i rezultatima privredne politike njemačkog okupatora u Srbiji. Autor pokazuje kako su raspodijeljeni državni dugovi Kraljevine Jugoslavije između država koje su je naslijedile (Erwerberstaaten) te kako su raspodijeljeni viškovi poljoprivrednih proizvoda u Srbiji i Banatu između Njemačke i Italije (70 : 30) i stoka (50 : 50). Pri tom su se okupacione sile dogovorile da će italijanske potrebe u drvetu u Donjoj Štajerskoj (Untersteiermark) i njemačke potrebe u boksitu u Dalmaciji biti uvažavane. Autor je utvrdio da je glavni cilj okupacionih vlasti u Srbiji bio taj da cjelokupnu privredu Srbije stave u službu njemačkih ratnih potreba. Iz toga su proizlazili i zadaci nacističkog generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, koji je preduzimao sve mjere da bi izvršio svoje zadatke. Autor ističe da su odbijanje naroda da se uključi u okupacioni privredni sistem, diverzije, ustanak protiv okupatora i dr. stvarali teškoće u provođenju okupacionog privrednog plana u Srbiji.

H. Sundhaussen je u analizi »nemačko-hrvatskog kliringa« 1941—1945. pošao od konstatacije da su »još za vreme aprilskog rata 1941. sa nemačke strane započele [...] pripreme za uključenje buduće 'Nezavisne Države Hrvatske' (NDH) u ratnu privredu Trećeg Rajha«. Za ostvarenje tog cilja planirano je da se, kao i u drugim okupiranim ili politički potpuno zavisnim zemljama, poveća učešće njemačkog kapitala u preduzećima NDH, maksimalno iskoriste rezerve radne snage i kapaciteti za proizvodnju, kao i da se što je više moguće raspoláže hrvatskim, odnosno bosansko-hercegovačkim rudnim bogatstvima. U tom smislu vođeni su u maju i oktobru—novembru 1941. god. razgovori između vladinih odbora jedne i druge strane, na kojima su utvrđeni osnovi i okviri međusobne privredne saradnje, koji su u suštini unapređivali interese Trećeg Rajha. Utvrđene su robne liste uvoza-izvoza i cijene. Uzimajući u obzir rezultate tih razgovora i potpisivanje »regularnog trgovinskog sporazuma« autor ističe da se »već na osnovu ovih ciljeva vidi [...] polukolonijalna zavisnost NDH od Trećeg Rajha, koja je strukturom robne razmjene bila još više zaoštrena«.

Analizirajući odnos međusobnih dugova (razvoj cijena, platni bilans i dr.) autor konstatuje da su se troškovi NDH za izdržavanje njemačkih okupacionih trupa »u praksi jedva [...] razlikovali od kontribucija u zaposjednutoj Srbiji«. Zanimljiv je primjer da je ukupni zahtjev njemačkih oružanih snaga u 1943. god. iznosio 2/3 redovnih prihoda NDH. Autor cijeni da je haotično ekonomsko stanje u NDH bilo prouzrokovano visokim troškovima okupacije i »lošim privređivanjem hrvatskih vlasti«.

²⁷ *Johann Wuescht*, cit. djelo; *Holm Sundhaussen*, *Razvoj nemačko-hrvatskog kliringa od aprila 1941. do kraja drugog svjetskog rata*, referat na naučnom skupu »Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945«, u Beogradu, oktobar 1973. (rukopis).

U zaključku autor piše da je »rastući otpor širokih slojeva naroda protiv političko-privredne hegemonije Rajha i vladavine od njega postavljenog ustaškog režima, smanjivao [...] produkcione kapacitete i sprečavao efikasnost nemačkih privrednih mera [...] Privreda NDH je banknotirala. Njeno razaranje je bilo rezultat dugotrajne krize, koja je započela stvaranjem države, a tokom 1943, paralisanjem srednjobosanske industrijske oblasti od strane Narodnooslobodilačkog pokreta, doživela prvi put kulminaciju. Ali tek sredinom iduće godine, prinudnim obustavljanjem proizvodnje u 80% industrijskih objekata i nezadrživim opadanjem vrednosti novca, došlo je do potpunog raspada privredne celine NDH.«

Ta dva, po obimu skromna, naučna priloga pokazuju kako je njemački okupator sistematski, metodično provodio mjere ekonomske eksploatacije Jugoslavije. Općenito je poznato da je on u tom pogledu bio i nemilosrdan. L. Gruchmann je u osvrtu na Hitlerove ratne ciljeve, njemačku moć i ekonomsko izrabljivanje osvojenih zemalja naglasio da je privreda na Balkanu, što znači i u Jugoslaviji, bila pod direktnom njemačkom kontrolom, usmjerena na zadovoljavanje ratnih potreba Trećeg Rajha. Sa malo obzira prema potrebama balkanskih naroda njemačke okupacione vlasti su kod oskudice sirovina obustavljale proizvodnju i po pravilu u zaposjednutim zemljama zavodile sva potrebna ograničenja potrošnje da bi se time obezbijedila potrošnja u Trećem Rajhu. To se odnosilo prije svega na životne namirnice. Autor dodaje da su dnevni obroci u svim osvojenim zemljama, prije svega u zemljama istočne i jugoistočne Evrope, bili dugo vremena »ispod minimuma egzistencije«. ²⁸

Austrijska i njemačka istorijska literatura, mahom istorije drugoga svjetskog rata, dodiruje i još neka pitanja iz istorije Jugoslavije 1941–1945, kao što su: organizacija, raspored, snaga i naoružanje vojske, stanje saobraćaja i transporta, psihološki rat, međunacionalni odnosi i politički život, rad obavještajnih službi i dr. Takva mjesta nisu zaokružene rekonstrukcije ili analize, već su uglavnom uopštena, ili se odnose na jednu ili više zemalja. Ona tu i tamo sadrže podatke koji mogu biti korisni za izučavanje istorije Jugoslavije.

Istorijska nauka u Austriji i Saveznoj Republici Njemačkoj doprinosi izučavanju određenih problema i pojava iz istorije Jugoslavije u toku drugoga svjetskog rata. Njen doprinos bi bio još veći kada zbivanja i događaje ne bi posmatrala uglavnom samo iz jednog ugla i proučavala uglavnom samo na njemačkim izvorima. Posmatrana istoriografska djela — sa malobrojnim izuzecima — pokazuju da su njihovi autori jednostrani i pristrasni, da su manje-više opterećeni nacionalnim, čak i ideološkim apriorizmom. Njihov odnos prema jugoslavenskim narodima nije oslobođen anahronističkih austro-njemačkih predrasuda o Balkanu. Vidljivo je njihovo nastojanje da umanje ili potpuno otklone odgovornost Trećeg Rajha za svakovrsna stradanja naroda i uništenje materijalnih dobara u Jugoslaviji. Sve to uslovljava njihovo ignorisanje jugoslavenskih izvora i rezultata jugoslavenske historiografije. Austrijski i njemački istoričari malo,

²⁸ Opširnije o tome: *Lothar Gruchmann*, c. dj., 200—215.

a neki od njih (npr. R. Kiszling) nikako, ne koriste se rezultatima jugoslavenskih istoričara (ovdje ne mislim na istoričare iz političke emigracije), kao ni brojnim izvorima i zbirkama izvora na jugoslavenskim jezicima. Samo neki od njih (J. Matl, Karl-Dieter Wolf) koriste se svim onim što im nude jugoslavenska istoriografija i izvori. Tu i tamo se misli i radi (J. Wuescht, K. Hnilicka) kao da su memoari i članci jugoslavenskih državnika i političara u emigraciji, kao i objavljeni radovi jugoslavenskih istoričara, ekonomista i pisaca, koji se takođe nalaze u emigraciji, jedino vrijedni kao primarni izvori. Jednostrano gledanje na zbivanja i zaobilaznje jugoslavenskih izvora i literature utiču na to da se dolazi do nenaučnih tumačenja i pogrešnih zaključaka. Međutim, bogat dokumentarni materijal — bilješke, dokumenti, popisi izvora i literature, imenični i predmetni registri, istorijske karte, skice i hronološke tablice, kojima je austrijska i njemačka istorijska literatura snabdjevena — uvećava njenu vrijednost time što olakšava istraživačke radove u toj oblasti.